

SVAKODNEVNI ORIJENTALIZAM: DOŽIVLJAJ „BALKANA“/ „EVROPE“ U BEOGRADU I ZAGREBU

Rezime: U ovom članku se, na osnovu intenzivnog etnografskog terenskog rada u Beogradu i Zagrebu (decembar 1996 – septembar 1998), razmatra skup orijentalističkih diskurzivnih praksi u post-jugoslovenskom kontekstu, s posebnim osvrtom na njihovo povezivanje sa nacionalističkim i antinacionalističkim diskursima identifikacije. U svojoj analizi građe autor nastoji da napravi korak dalje od teorijskih, književnih i geopolitičkih debata i obrati pažnju na banalne, svakodnevne diskurzivne prakse običnih ljudi. Taj svakodnevni orijentalizam razapet je između dva oprečna pojma, „Balkana“ i „Evrope“, i pothranjuje proces negativnog samodefinisanja. „Balkan“ i „Evropa“ se poimaju kao kolektivno sankcionisani, ali kontroverzni kulturni konstrukti koji igraju ulogu u tom procesu. Po mišljenju autora, ti pojmovi se donekle esencijalizuju i kao takvi dejstvuju ograničavajuće, ali istovremeno omogućavaju strateško delovanje, mahom kroz povezivanje sa drugim dualizmima, kao što je urbano/ruralno i moderno/tradicionalno.

Mnogi ljudi na teritoriji bivše Jugoslavije pretaču orijentalizam, kao diskurs identifikacije, u svoje razumevanje okolnog sveta i sebe samih i na taj način sebi pribavljaju izvestan osećaj fiksiranosti. Pojmovi „Balkana“ i „Evrope“ pružaju im diskurzivnu građu pomoću koje oni dovode svoje lične priče u vezu sa širim pričama o ratu i nacionalizmu. U tom smislu, orijentalizam ljudima omogućava da u naracijama o sebi izgrade određeni kontinuitet – makar samo paradoksalno, naglašavanjem diskontinuiteta okolnih događaja. Mnoge post-jugoslovenske naracije o sebi oblikovane su jednim delom zahvaljujući preklapanju svakodnevnih životnih iskustava ljudi i mogućnih varijacija na orijentalističku temu.

Ključne reči: orijentalizam, Balkan, Evropa, Srbija, Hrvatska, identitet, diskurzivne prakse, nacionalizam, antinacionalizam, svakodnevni život.

U svojoj poznatoj knjizi, Edvard Said (1978) analizira „orijentalizam“ kao evropski diskurs koji konstruiše i esencijalizuje „Orijent“, čime se omogućava da se ovaj potčini i da se njime upravlja. Nekoliko autora je već skrenulo pažnju na relevantnost Saidove analize za post-jugoslovenski kontekst; oni nude zanimljivu analizu orijentalističkih tendencija u naučnom i književnom diskursu o

ovom regionu, dopunjujući građu svežijim političkim formulacijama (Bakić-Hayden 1992; Bakić-Hayden & Hayden 1995; Norris 1999; Todorova 1994, 1997). Ovaj tekst predstavlja analizu materijala koji sam prikupio tokom etnografskog istraživanja na terenu i u njemu ću nastojati da napravim korak dalje: da proučim kako je orijentalizam funkcionisao kao diskurzivna praksa na nivou svakodnevnog života u samom post-jugoslovenskom kontekstu. Naročito me zanima na koji način je on figurirao u nacionalističkim i antinacionalističkim diskursima identifikacije. Cilj ovoga teksta je, dakle, da pokaže kako kulturni konstrukti „Balkana“ i „Evrope“, kao i mehanizmi njihovog međusobnog povezivanja i uzajamnog konstituisanja, nisu relevantni samo u oblasti teorijskih ideja, političke debate ili kulturne kritike na „visokom“ nivou.

Kako bismo razumeli ovaj slojeviti obrazac negativnog samo-definisanja, predlažem da razložimo svakodnevne post-jugoslovenske diskurzivne prakse koje okružuju pojmove „Balkana“ i „Evrope“. Poenta nije samo u tome da su ljudi te pojmove u izvesnoj meri esencijalizovali; želim, naime, da ispitam kako su ti esencijalizmi funkcionisali, kako su delovali – u smislu postavljanja ograničenja praksi, ali i u smislu omogućavanja različitih strategija. Naravno, u svemu ovome presudan značaj ima sama napetost između „Balkana“ i „Evrope“; otud neću pokušavati da izlučim nekakvo „pravo“ značenje ovih koncepata. Njihova moć je počivala upravo u njihovoj neuhvatljivosti, u nemogućnosti da ih preciziramo u bogatom univerzumu značenja koja su evocirali. Relevantnost balkanističkog diskursa sastoji se, dakle, upravo u ulozi koju je on igrao u različitim praksama, kod različitih ljudi i sa različitim rezultatima. Kada koristimo termin „orijentalizam“, moramo biti načisto da je taj diskurs nepostojan, da nije fiksiran. No ipak, prema mojim nalazima, on je, kao diskurs identifikacije, proizvodio izvestan osećaj fiksiranosti kod post-Jugoslovena, koji su ga uklapali u svoje razumevanje okolnog sveta i sebe samih. Mnogim ljudima pojmovi „Balkana“ i „Evrope“ pružali su diskurzivnu građu pomoću koje su svoje lične priče mogli da dovedu u vezu sa opštijim pričama o ratu i nacionalizmu. U tom smislu, ti pojmovi su im pomogli da konstruišu određeni kontinuitet u pričama o sebi samima – makar samo paradoksalno, naglašavanjem diskontinuiteta u okolnim događajima.

U ovom radu, „Balkan“ i „Evropa“ se poimaju kao kolektivno sankcionisani, ali i osporavani kulturni konstrukti koji su se mogli uključiti u taj proces. Moja je teza da su mnoge post-jugoslovenske priče o sebi oblikovane jednim delom na osnovu izvesne uskladjivosti između svakodnevnih iskustava ljudi i raznih varijacija na orijentalističku temu. Poimanje orijentalizma kao diskurzivne prakse ujedno nam omogućava da analiziramo kako se on uklopio u niz drugih diskursa. Na primer, postojale su jake veze sa idejama nacionalizma i kosmopolitizma, tradicije i modernosti, iracionalnog i racionalnog, te urbanog i ruralnog. Kroz ova preklapanja sa drugim diskursima ljudi su bili u stanju da povežu orijentalizam sa najrazličitijim praksama, od političkog odlučivanja do najbanalnijih iskustava svakodnevnog života.

1. Kulturna geografija pripisanog primitivizma

Todorova (1994, 1997) i Norris (1999: 5 i dalje) pišu o dugoj tradiciji esencijalizovanja i pretvaranja jugoistočne Evrope u Drogog kroz putopise, akademska i novinarska dela, diplomatiju i književnost. Post-jugoslovenski ratovi dali su upotrebi termina „Balkan“ nov podstrek, i on se našao u nesigurnom središtu pristupa koji te ratove objašnjava kao izraz atavističkih kulturnih odlika i drevnih mržnji. Termin „Balkan“ tu, dakle, označava skup stvarnih ili zamišljenih društvenih praksi, koje se vrte oko primitivizma, raznolikosti, strasti, a iznad svega nasilja.

Za razumevanje upotrebe termina „Balkan“ na post-jugoslovenskom prostoru veoma je važno imati na umu da su mnogi njegovi stanovnici usvojili predstavu o civilizacijsko-razvojnoj hijerarhiji u okviru bivše države po kojoj, grubo uzev, kako se ide sve dalje na jug i istok, tako status sve više opada. Baš kao što kaže izreka „Što južnije, to tužnije“, koju su mi mnogi ljudi iz raznih republika reprodukovali kroz prozaične primere. Neke razlike su se reprodukovale i *unutar* republika – uglavnom, mada ne i isključivo, duž linija podele urbano/ruralno (van de Port 1994, 1999: 9). U ovim reprezentacijama „Balkana“ nije posredi geografsko određenje, koliko skup značenja koja se izražavaju geografskom metaforom. To nije bez značaja za naš pristup ideji „Balkana“. Šta sve može da znači ovaj kulturni konstrukt i kako se sve koristi u post-jugoslovenskom kontekstu

razumećemo samo ako ga sagledamo u odnosu prema drugom, jednako višeznačnom terminu – „Evropi“. Obe ove predstave imale su, u mojoj građi, izuzetno širok raspon značenja i u pričama različitih ljudi javljale su se na različite načine. Međutim, iz tog bogatog polja višeznačnosti izronio je obrazac po kojem je odnos „Balkan“/ „Evropa“ funkcionisao kao diskurs razapet između dva pola i, uprkos nesaglasju u tumačenjima, ova je dihotomija bezmalo uvek zadobijala temeljno moralni ton. Postojao je jedan nesumnjivo pozitivni pol (naravno, „Evropa“) i jedan nesumnjivo negativni („Balkan“).

2. „Balkan“ / „Evropa“ i orijentalizam u Beogradu

2.1. Srpskonacionalistički diskursi o „Balkanu“ / „Evropi“

Unutar dominantnih nacionalističkih diskursa u Srbiji sredinom i u drugoj polovini devedesetih godina pojam „Balkana“ nije igrao neku naročitu ulogu. Za većinu ljudi, reklo bi se, samo se po sebi razumevalo da Srbija u *geografskom* smislu pripada Balkanu. Značenje „balkanskog“ aspekta njihovog nacionalnog identiteta, međutim, bilo je krajnje neodređeno i predstavljalo je predmet mnogih sporenja. S jedne strane, taj je aspekt bio u vezi sa izvesnim osećajem kulturnog ponosa, u kojem je pravoslavlje bilo bitno, i sa predstavom o duboko uvreženoj sklonosti odupiranju tuđinskom ugnjetavanju, što je potkrepljivano očuvanjem srpstva pod turskom vlašću. S druge pak strane, pojam „Balkana“, čak i među onima koji nisu osećali nikakav naročiti animozitet prema njemu, nosio je negativne konotacije ekonomske nerazvijenosti, lenjosti, neefikasnosti, primitivizma i zaostalosti.

Druga dvosmislenost tiče se napetosti između pojma „Balkana“ i njemu suprotnog pola, „Evrope“. Iako su mnogi građani Srbije bili spremni da priznaju – nerado ili gordo – da u sebi nose nešto „balkansko“, ipak su uvek *takođe* naglašavali svoje evropejstvo. Zapravo, pojam „Evrope“ je u javnosti bio mnogo prisutniji nego ideja „Balkana“; kada je o politici reč, mnogi Beograđani su izražavali želju i potrebu da Srbija postane „evropskija“. To je značilo: bolji život, više slobode, ukratko – jednu *manje* balkansku situaciju.

No, iza ovog maglovitog semantičkog konsenzusa krile su se brojne protivrečnosti, čak i ako se ograničimo samo na stranačkopoli-

tički nivo. Miloševićev reHm, iako se navodno zalagao za vraćanje u Evropu na velika vrata, nije se nimalo libio da zaigra na kartu balkanskog buntovništva kad god je izgledalo da to moHē učvrstiti legitimitet u zemlji i poloHaj u regionu (Jansen 2000: 308-309). U nekim nacionalističkim varijacijama, to je razvijano u diskurs po kojem su Srbi u stvari istinski Evropljani koji su vekovima branili Evropu od „islamske najezde“. Navodna neomiljenost Srba u većini drugih evropskih zemalja doHvljavana je, otud, kao duboka nepravda, kao demonizacija jednog junačkog naroda koji je toliko puta stajao na bedemima Starog kontinenta (v. Jansen 2000: 300; 2001). Po ovom gledištu, uprkos svojim brojnim Htvama i neopisivim patnjama koje je podneo za Evropu, srpski narod u toj Evropi nailazi samo na nezahvalnost.¹

Mnogi srpskonacionalistički diskursi, naročito oni koji su se protivili Slobodanu Miloševiću, nisu se zadovoljavali time da izraze svoje negodovanje zbog ovakvog stanja stvari. Mada su u ogromnoj većini oštro osuđivali antisrpska osećanja – kako su to oni doživljavali – prisutna u bezmalo čitavom svetu, nisu smatrali sasvim nerazumnim to što evropska vrata ostaju zatvorena, iako srpski narod na njih tako uporno kuca. Opozicioni nacionalistički diskursi – uključujući glasove iz crkve – nudili su za to jedan prost razlog: srpski narod je postao plen pogrešnog vođe, diktatora neevropske sorte, jednog komunista. Milošević se, tvrdili su oni, lažno prikazuje kao spasilac naroda. Govori o nacionalnom jedinstvu, a tlači sopstveni narod – ukratko, on jeste, i uvek će biti, komunista. A kao takav, doveo je Srbe tu gde se sada nalaze: da budu žigosani, demonizovani narod, bezvoljno prepušten struji koja ga polako odvlači sve dalje od njegovog mesta u Evropi, koje mu s pravom pripada. Tek kad komunista ode, Srbija će moći da se vrati na svoj prirodni evropski put.

2.2. *Beogradske antinacionalističke artikulacije „Balkana“ / „Evrope“*

U antinacionalističkoj diskurzivnoj praksi u Beogradu – što je bio izrazito manjinski fenomen – koncept „Balkana“ igrao je mnogo krupniju ulogu i upotrebljavao se gotovo isključivo u negativnom

---

¹ Videti npr. Đukić-Dojčinović 2000. Paralelni primeri paradoksalno antievropskih proevropskih diskursa mogli su se naći i kod hrvatske ekstremne desnice. Videti niže.

smislu, naročito u slučaju etabliranih, jasno artikuliranih alternativa. U tim disidentskim pričama o sebi ljudi su naglašavali evropski karakter svog identiteta, a „balkanska“ suprotnost služila je strogo kao kulturna pozadina, koja simbolizuje razne rđave pojave iz prošlosti i sadašnjosti. I ovde je „Balkan“ zračio čitavim nizom međupovezanih, ali ponekad protivrečnih značenja i funkcionisao kao neka vrsta praznog označitelja, kao diskurzivni čvor koji se javljao u nizu različitih praksi i utkivao ih zajedno u složen i nerazmrsiv uzorak.

U svojoj knjizi *Okcidentalizam*, Chen Xiaomei (1996) piše da su različite grupe u kineskom društvu primenjivale strategije i prakse slične Saidovom orijentalizmu da bi postigle određene političke ciljeve. Autor definiše okcidentalizam kao „diskurzivnu praksu koja konstruiše svog zapadnog Drugog i time omogućava Orijentu da aktivno i sa domorodačkom kreativnošću sudeluje u procesu samoprivajanja, iako su ga zapadni Drugi prethodno prisvojili i konstruisali“ (Chen Xiaomei 1996: 4-5). Zanimljivo je da se varijacije na okcidentalistički diskurs javljaju i kao oruđa tlačenja (u slučaju režima) i kao oruđa emancipacije (kod disidenata). Za maoističku vlast, zapadni Drugi je bio neprijatelj i primer kakve stvari ne treba da budu; u disidentskom okcidentalizmu „Zapad“ je postao metafora za oslobođenje. Smatram da su ovi uvidi važni za analizu srpskog slučaja, gde je režim nemilosrdno ratovao protiv „domaćih izdajnika i stranih plaćenika“. Tokom deset godina Miloševića, pro-„evropski“ diskursi su pružali najveći deo građe za otpor i disidentstvo.

Tako su, recimo, među onima koji su se zalagali za liberalno-demokratske alternative, neki ubrajali autoritarna preterivanja Titovog komunizma među „balkanske“ fenomene. Ovo je mišljenje bilo prisutno i u nacionalističkim diskursima koji su se suprotstavljali aktuelnom „komunisti“ na vlasti. Međutim, dok su zastupnici nacionalističke pozicije često tvrdili da je Jugoslavija bila jedna u suštini antisrpska tvorevina, najveći deo građanskih protivnika režima bio je mnogo blaži u oceni nekadašnjeg jugoslovenskog sistema. Stav da „Tito=Balkan“ često je neprimetno opstajao u senci ideje da je Jugoslavija bila, pa... na putu u... da, *Evropu*. Iako su osuđivale nedemokratsku prirodu bivšeg sistema, disidentske perspektive su često naglašavale njegove relativne kvalitete, naročito program multikulturalnog suživota umesto etničke isključivosti. Ništa neobično, posebno u svetlu ratova koji su rasturili njihovu nekadašnju zemlju. No,

kada su govorili o *sadašnjem* stanju u post-jugoslovenskom prostoru, pojam „Balkana“ je u tim disidentskim objašnjenjima bio ključni termin: Miloševićeva vladavina je prikazivana kao moralno krajnje odbojan model (ne)civilizovanosti. Među sastojcima su se pominjali neobrazovanost, nasilje, primitivizam, patrijarhalnost, sirovost, netolerancija i tako dalje. Sve su to negativni stereotipi koje su mnogi urbani post-Jugosloveni povezivali sa ruralnošću.

Nešto od složenih i mnogostrukih veza između ruralnosti i „Balkana“ naslućujemo u sledećem odlomku iz razgovora sa dvojicom vrlo mladih NVO aktivista iz Beograda: Darkom, izbeglicom iz Zagreba, i Veljkom, rođenim Beograđaninom. Darko mi je upravo govorio o ogromnim razlikama između ljudi iz grada i ljudi sa sela, i nastavio:

– Darko: „...znaš, zanimljivo je to, kad pomislim na Bosnu ne pomislim na Sarajevo ili Tuzlu, nego na neke planinčuge gde žive ljudi koji su... koji su potpuno neobrazovani, zaostali. Civilizacija do njih nije stigla. I definitivno je tačno da je rat bio najgori tamo, u Bosni, baš tamo gde takvi ljudi žive.“

– Veljko: „Ma, na jugu Srbije bi bilo isto... Južnjački mentalitet – oni koji su živeli pod Turcima su drugačiji od onih koji imaju habsburško nasleđe.“

– Darko: „Sačuvaj bože kako bi bilo na Kosovu, mislim – još jedan rat! Kad na to pomislim... Neću da grešim dušu, nemam nikakve predrasude prema Albancima, ali stvarno mislim da su ljudi tamo neverovatno neobrazovani i da tamo vlada strašan primitivizam...“

– Veljko: „I kod jednih i kod drugih!“

...

– Darko: „Tamo još žive plemenski.“

– Veljko: „Krvna osveta i tako to.“

Nijedan od njih nikada nije bio na Kosovu. Vidimo kako se antinacionalistički orijentalizam nerazmrsivo prepleo sa usponom tadašnjeg režima i ratovima.² Mnoge antinacionalističke priče su se koncentrisale na iskustvo nasilja i netolerancije kao pad u primitivizam, kao beg od modernosti. Kao i etiketa „seljak“, pojam „Balkana“

---

² Ovaj obrazac se dodatno zakomplikovao zbog kosovske krize i vazdušnih udara NATO-a (kratku raspravu o tome videti u Jansen 2000a: 300 i dalje).

je često služio kao svepokrivajući termin u opisima i objašnjenjima tih procesa (v. van de Port 1994: 103 i dalje). Po ovom gledištu, „balkanski“ obrasci nisu bili do kraja iskorenjeni u Titovoj Jugoslaviji, nego su istrajavali ispod površine modernizacijskog, evropeizujućeg diskursa. Zato je užasno nasilje i – po ovom viđenju – slepo prihvatanje nacionalizma od strane većine u svim republikama tumačeno kao korak *nazad*: „Balkan“ je uzvratio udarac, uz osvetu.

U „Evropu“ se, s druge strane, gledalo kao u ideal; ona je među Beograđanima pružala važnu diskurzivnu građu za alternativnu identifikaciju, vrlo često u kombinaciji sa otvoreno „urbanim“ osećajem samog sebe.³ „Evropa“ je, tvrdilo se, ono što je u srbijanskom društvu izgubljeno tokom poslednje decenije – i sada se mora nanovo otkopati ispod razvalina balkanskog pakla. Čestim pozivanjem na svoj evropski identitet mnogi urbani, disidentski orijentisani građani Srbije uspevali su da obezbede izvestan kontinuitet u vlastitoj biografiji. Svet oko njih je možda „pobalkanio“, ali *oni* su ostali ono što jesu. Time se može objasniti i sveprisutna nostalgija za gradom: nije bilo kraja pričama kako je sjajan, rafiniran grad Beograd *nekada* bio.

U istom duhu, mnoge organizacije civilnog sektora u Beogradu stavljale su etiketu „evropski“ u svoj naziv, a neizostavno u svoje programe i publikacije. Ali, kao što smo videli, to je bio slučaj i sa nacionalističkim partijama. Kao i u mnogim drugim postkomunističkim državama, naprosto se moralo biti „za Evropu“ – šta god to značilo.

2.3. „Balkan“, narodnjaci i postjugoslovenski tobogan

Na potpuni užas nekih, a na veselje drugih, novokomponovana narodna muzika postala je jedan od određujućih činilaca post-jugoslovenske pop-kulturne scene devedesetih. Ovaj kontroverzni fenomen, poznat pod imenom *narodnjaci* ili, u svojim bržim varijantama, *turbofolk*, ima za osnovu određeni muzički stil, ali ujedno sačinjava čitav jedan univerzum značenja, tesno povezanih s usponom nacionalizma i ratovima. Najveća koncentracija mu je u Srbiji. Narodnjaci kao fenomen zaslužuju zasebnu analizu (v. Vidić-Rasmussen 1995; Dragičević-Šešić 1994); ovde samo želim da skrenem pažnju na neke dodirne tačke sa mojom temom.

³ Videti u Jansen 1999b detaljniji prikaz spoja evropejstva i urbanosti u anti-režimskim protestima 1996-1997.

U svakodnevnom životu, mnogi Beograđani su koristili svaku priliku da se što je moguće više distanciraju od turbofolka. To je naročito bio slučaj među urbanim, opoziciono orijentisanim ljudima, koji su ispovedali nenacionalističke ili antinacionalističke ideje. Turbofolk je bio u toj meri povezan sa zbivanjima u Srbiji devedesetih da je za mnoge kritičare služio kao zgusnuta verzija svega što je „krenulo naopako“. Nije prošao ni dan a da mi se neko ne požali na popularnost turbofolka. Ljudi su gundali da narodnjačke zvezde bestidno zgrću milione dok ostatak Srbije gladauje, da to nisu nikakvi muzičari, da su se producenti povelili za stihijom i istisnuli s tržišta druge vrste muzike, i tako dalje. Važnije od toga, Beograđani su izražavali svoje užasavanje nad njegovom simbolikom, njegovim odvratnim tekstovima, njegovim glupavim melodijama, njegovim seksističkim vizuelnim predstavama. Ukratko, rekao bih da je turbofolk bio krajnje nedobrodošao podsetnik na „balkanski“ primitivizam u oblasti popularne muzike, koju su mnogi smatrali „modernom“ i „zapadnom“.

Fenomen narodnjaka, a naročito uloga koju je igrao u antinacionalističkim i drugim kritičkim pričama, ukazuje na neke obrasce (dis)kontinuiteta i gubitka. Ljudi su se žalili da, zbog izolacije zemlje, već godinama nisu u stanju da prate dobru stranu muziku. Tvrdili su da je osamdesetih YU-rock bio jednako dobar kao i bilo koja zapadna muzika, a sada je muzički ukus u Srbiji otišao dođavola. Uveravali su me da deset godina ranije nijedan normalan čovek ne bi ni mrtav poželeo da sluša tu takozvanu muziku, a onda je postala ultra-popularna; to je, govorili su mi, bio deo ratnohuškačke politike režima.

Značenje turbofolka u smislu gubitka i diskontinuiteta postalo je naročito jasno u razgovoru sa mojom nastavnicom Tatjanom, koja je uoči rata otišla u Zapadnu Evropu sa mužem i decom – i nikada se nije vratila. Tatjana je bila fakultetski obrazovana žena, iz porodice beogradskih Hrvata. Muž joj je bio Srbin, ali oboje su tvrdili da su pre svega Jugosloveni. Tatjana je bila prva osoba koja mi je pričala o turbofolku; a svaki put kad bismo se sreli izražavala je svoje gnušanje nad narodnjacima i svemu što oni znače. Za nju, turbofolk i kafanska kultura koju je s njime povezivala pružali su bolnu metaforu za stvari koje su pošle naopako, i u njenoj biografiji i šire.

Kao samosvesno urbana, obrazovana, ambiciozna, relativno dobrostojeća, „kulturna“ žena, koja je videla sveta, osećala se kao da

ju je zemlja u kojoj je proživela čitav život naprosto ispljunula. Jugoslavija je nestala, a Miloševićeva Srbija više nije mogla da joj bude dom. Njen stari svet je naglo iščezao, a turbofolk je bio ikona nove Srbije. Po njenom mišljenju, turbofolk je ksenofobičan i nasilan, ali i jeftin, kičast, bučan, neukusan, vulgaran – nimalo nalik na dom, onako kako je želela da ga se seća. Što je najgore, urlao je iz zvučnika na svakom koraku i od njega se nije moglo pobeći. To ti je kao zaraza, govorila je Tatjana, koja se širi zemljom i uvlači se u najzabačenije kutke.

3. „Balkan“ / „Evropa“ i orijentalizam u Zagrebu

Za razliku od Srbije, orijentalizam se nalazio u samom središtu hrvatskih nacionalističkih diskursa o identitetu. To ne znači da je smisao tog pojma u Zagrebu bio manje difuzan i protivrečan. Naprotiv, „Balkan“ i „Evropa“ su bili možda najkontroverzniji termini u opštoj borbi za legitimnost imenovanja, koja se vodila na mnogim, međusobno ukrštenim nivoima. Ovaj slojeviti konflikt oko definisanja odvijao se unutar nacionalističkih diskursa, unutar antinacionalističkih diskursa, i između prvih i drugih.

3.1. Tuđman i HDZ: balkanska paranoja

Tvrđim da se hrvatski nacionalizam devedesetih uopšte ne može razumeti bez pojma „Balkana“. On je igrao središnju ulogu u skoro svim varijacijama na hrvatsku nacionalističku temu, a ta je uloga bila posledica njegove pozicije vrhovnog negativnog Drugog. Prostor „Balkana“ popunjavao se naizmenično raznim pojedincima, grupama ili pojavama. U pitanju je moglo biti Otomansko carstvo, islam, ili Bošnjaci; mogla je biti narodna muzika, znojavo čelo ili ćevapi; mogli su biti crni brkovi, neispeglana košulja ili Slobodan Milošević. Međutim, u razdoblju mog istraživanja, daleko najuobičajeniji stanovnici ovog prostora u srcu hrvatskog nacionalizma bili su „Srbi“.

Izražaji orijentalizma u hrvatskom nacionalizmu bili su deo šireg diskursa o razilaznim imperijalnim prošlostima, sukobljenim kulturnim nasleđima, običajima i ideologijama i, u krajnjem ishodu,

neusaglašljivim civilizacijama. Želeći da pravo na nacionalnu nezavisnost utemelje na nepomirljivim kulturnim razlikama, hrvatski nacionalisti su se osećali dužnima da ponude drastično novo tumačenje prirode prethodnog sistema. Umesto multinacionalne države zasnovane na bratstvu i jedinstvu, tvrdili su oni, to je bio trapav i promašen pokušaj da se nekoliko oprečnih kultura nasilu ujedini u istoj zemlji. No, hrvatski nacionalizam je išao i dalje: sudar je, po njima, bio neravnotežan, budući da je (bar) jedna od dotičnih kultura bila nedemokratska i ugnjetačka. Jugoslavija je, dakle, prikazivana kao nametnuti režim, zavera protiv hrvatske nacije kojom su upravljali Srbi, u kojoj su Srbi i njihovi saveznici uspjeli da nametnu tiraniju Hrvatima. To im je pošlo za rukom samo zahvaljujući tome što su bili u dosluhu sa unutrašnjim neprijateljima, Hrvatima koji jednostavno nisu bili dovoljno Hrvati, kao recimo sam Tito. To, štaviše, nije bila bilo kakva tiranija, nego „balkanska“ tiranija. Shodno tome, bila je ne-evropska, što po definiciji znači da je morala biti ne-hrvatska. Iz te samoidentifikacije kao *definitivno ne* „Balkan“ proisticala je dalekosežna nevoljkost hrvatskog režima da se uključi u bilo kakvu saradnju za koju se smatralo da može voditi nekom „balkanskom“ zajedništvu. Godine 1997. hrvatski predsjednik je predložio zakonski amandman koji bi ustavno jamčio da njegova zemlja više nikada neće ući ni u kakav oblik udruživanja sa drugim Južnim Slovenima (*Novi list* 4.11. 1997). Zapažimo da je isti taj režim snažno podržavao ideju ulaska u Evropsku Uniju.

U okviru hrvatskog nacionalizma pojam „Balkana“ odnosio se na mračna vremena jugoslovenskog komunizma, ali je služio kao etiketa i u drugim podelama (hrišćanstvo nasuprot „balkanskom“ islamu, katoličanstvo nasuprot „balkanskom“ pravoslavlju, itd.). To je, naravno, često vodilo u paradoksalne situacije: Srbi-„Balkanci“ su, recimo, prikazivani kao ateisti (jugoslovenski komunisti), ali i kao pravoslavci (bizantinski nacionalisti). Kao i u slučaju mnogih drugih autoritarnih režima, legitimnost HDZ-ovske države temeljila se bar jednim delom na ideji *pretnje* i, kao i u Srbiji, ta pretnja je opravdavala ograničavanje slobode kod kuće. Čini se da je u Hrvatskoj devedesetih „Balkan“ funkcionisao kao trajni podsetnik na čitav niz opaženih pretnji suverenitetu: nacionalne Druge, prvenstveno Srbe, ali i Bošnjake, te domaće neprijatelje. Posledica je bila beskonačna bujica podsećanja na evropski karakter hrvatskog

naroda, ali i, još uočljivije, uopšteno prikazivanje „Balkana“ kao „onoga što *ne želimo* da budemo“; to je u kondenzovanoj formi iskazano u vrlo direktnoj predizbornoj paroli HDZ-a „*Tuđman, a ne Balkan*“. Malo ko je tako gorljivo zagovarao tezu da je hrvatski identitet apsolutno čist od „balkanskih“ uticaja kao predsednik lično.

U tom kontekstu lako je razumeti zašto su septembra 1997. režijska glasila u Hrvatskoj mahom ignorisala predsedničke izbore u Srbiji. Kada su objavljeni rezultati prvog kruga, dobili su tek jedva приметно mesto u TV dnevniku i u novinama, uprkos svom značaju po Hrvatsku, budući da je jedan od dvojice najuspešnijih kandidata, Vojislav Šešelj, redovno javno iznosio svoje mitohistorijske teritorijalne pretenzije na delove Hrvatske. Indikativno, istovremeno održani izbori u Poljskoj pomenuti su među vestima dana. Eto koliko su se državni mediji trudili da dokažu da Hrvatska pripada *bivše*-komunističkoj, pro-zapadnoj, Srednjoj Evropi, a *ne* Balkanu.

3.2. *Znojavo pazuhu i loša frizura: politizacija predstava o „Balkanu“*

Pogledajmo dva primera politizovanih predstava o „Balkanu“ u Hrvatskoj: jedan film i jedan predizborni plakat. Prvi primer potiče s početka 1999, kada je dugo iščekivani film *Bogorodica* počeo da se prikazuje u zagrebačkim kinima. Ovaj film o ratu u Hrvatskoj, sa impresivnom glumačkom postavom i istim takvim budžetom, ponudio je krajnje dihotomizovanu sliku ratnog sukoba, prožetu jakom simbolikom, što se vidi već u samom naslovu. No, ovde želim da se pozabavim samo jednim aspektom simboličke strukture filma: njegovim poigravanjem „balkanskim“ predstavama. Tokom čitave priče, u selu u kojem se radnja odvija postoje dve jasno određene, dijametralno suprotstavljene strane. Na samom početku, došlo je do svađe između dvojice Hrvata oko neke devojke, ali to je, naravno, brzo zaboravljeno kada su se suočili sa srpskom agresijom; od tada pa nadalje *nacionalna* dihotomija ima u filmu centralni značaj. Na jednoj strani imamo Hrvate: privlačne, živahne, katolike, vredne i simpatične ljude, koji predstavljaju neobičnu mešavinu idilične ruralnosti (zajedno obrađuju suncem obasjana polja, nasmejani) i moderne urbanosti (odeća, frizura, koka-koła). Na drugoj strani su Srbi: bučni, znojavi, večitó neobrijani, demodirano odeveni, piju rakiju u

velikim količinama. U jednom trenutku, jasna struktura *dobri/loši* se pomalo zamućuje pojavom jednog „dobrog“ Srbina: on je debeo, brkat, znojav i neobrijan, ali i topao, otvoren i duhovit. No, vrlo brzo publika biva opomenuta da su te privlačne „balkanske“ osobine samo naizgled prihvatljive, i da su takvi Srbi u stvari vuci zaogrnuti u jagnjeću kožu. Taj se čovek, dakle, ispostavlja kao zapravo najgori od svih Srba: on siluje ženu svog bivšeg najboljeg prijatelja (Hrvata) i ubija je, zajedno sa detetom, u simboličkoj sceni gde ona predstavlja hrvatsku *Bogorodicu*.

Predstave „Balkana“ su se takođe često preklapale sa utvarom komunizma. Upečatljivu ilustraciju pružio je poster Mladeži HDZ-a koji se mogao videti na bilbordima širom Hrvatske tokom predizborne kampanje 1997. godine. HDZ je shvatio da SDP, socijaldemokrate-naslednici komunista, postaju najveća opoziciona snaga i zato je u svojoj kampanji težište stavio na to da suparnike prikaže kao velikosrbe, ubice, nepokajane komuniste itd. Rečeni plakat je prikazivao dvojicu milicionera iz vremena SFRJ kako hapse nekog mladića. Uz sliku je išao tekst koji je izvirtao glavnu parolu SDP-a iz 1997: „Rad i poštovanje? Razmisli, sjeti se“. Nad glavom uhapšenika pretio je policijski pendrek. Slika je odjekivala uspomenu na scene sa fudbalskih utakmica tokom poslednjih godina Jugoslavije, i poruka je bila jasna: SDP-„komunisti“, *komunjare*, krivi su za policijska hapšenja i nasilje u bivšoj državi, prema tome za komunizam, i prema tome za okove kojima je hrvatski narod držan u ropstvu jednog autoritarnog sistema.

Ali, to nije sve: na plakatu je, rekao bih, bilo i „Balkana“. Pre svega, fotografija je bila crno-bela, izuzev crvene zvezde na šapki jednog milicionera. Crvena zvezda je imala zadatak da istakne komunističku opasnost, ali kombinacija boja je ujedno evocirala zaostalost i staromodnost koja se smatrala „tipičnom“ za „istočnoevropske“ uslove u kojima su Hrvati bili prisiljeni da žive u Jugoslaviji. Štaviše, mladić kojeg su hapsili imao je na sebi kariranu košulju preko rolke, što je simbolizovalo njegov „moderan“ izgled. Takođe, imao je mnogo svetliju kosu nego policajci. Sve je to potvrđivalo poruku plakata, koji je pokazivao *Hrvata* kojeg hapse okrutni milicioneri koji, ako već sami i nisu Srbi, svakako imaju srpske gazde.

Osim toga, milicioneri ne samo što su bili obučeni u uniforme jugoslovenske milicije, nego su izgledali nesumnjivo „balkanski“.

Nijedan se nije potrudio da košulju zakopča do grla, a njihovim uniformama peglanje ne bi naškodilo. Obojica su bili loše ošišani. Jedan je podmuklo gledao ustranu i delovao je nezdravo; imao je bujne crne obrve i debele usne. Njegov kolega nije imao ni šapku na glavi, a kosa, proćelava na temenu, bila mu je masna i u neredu. Obrazi mu nisu bili baš glatko izbrijani, a lice su mu dobrim delom pokrivali gusti tamni brkovi. Gledao je uhapšenog na način koji, bojim se, ne mogu da opišem drugačije nego kao tipični arogantni pogled policajca. Svime time on je savršeno otelovljavao stereotip ruralnog Srbina – jednostavno je *bio* „Balkan“.

3.3. *Klin se klinom izbija: orijentalizam protiv režima*

Iako se sve navedene ilustracije odnose na hrvatski režim, upotreba termina „Balkan“ nipošto nije bila za nj rezervisana. Naпротив, taj je termin bio sveprisutan u javnosti, posebno u medijima. Može se tvrditi da je pretežan deo onih koji su bili kritični prema HDZ-ovskom režimu, a to je pri kraju mog boravka bila većina stanovništva, na sebe takođe primenjivao pomenutu anti-„balkansku“ identifikaciju. Međutim, u tom procesu negativnog samodefinisanja oni su priči dodavali neke nove obrte. „Balkan“, govorili su oni, ne znači samo Jugoslaviju, srpsku dominaciju i komunizam, nego *takođe* uključuje HDZ-ovsku partijsku državu (Matić 1997: 11; *Arkzin* 14.3.1997: 2-3). Opozicione priče su pominjale autoritarnog predsednika, raširenu korupciju, ceremonijalni kič i, naročito, Hercegovce-tvrdočinijaše u predsednikovom okruženju. Bizarne paradokse koji su nastajali kao reakcija na skućeni režimski orijentalizam prikazaću kroz dva primera.

U prvom primeru, poznati opozicioni kolumnista Vukov-Colić (1998: 2) zalaže se za odlučan postupak protiv Dinka Šakića, nekadašnjeg komandanta ustaškog koncentracionog logora u Jasenovcu, kojeg su argentinske vlasti malo pre toga bile izručile. Autor navodi nekoliko razloga. Svakako, treba zadovoljiti pravdu; ali to nije sve: zauzimanje jasnog stava protiv Šakića uzdrimalo bi postojeće stereotipe o fašističkim osobinama Hrvata i oslabilo međunarodni pritisak na zemlju. Autorov adut je, još jednom, „Evropa“: brzo delovanje u slučaju Šakić ubrzalo bi neophodan ulazak Hrvatske u Evropu. U tom smislu, piše on, ovaj slučaj predstavlja presudni test za

režim da napravi izbor između „Evrope“ i „Balkana“. Ponovo, dakle, imamo varijaciju na orijentalističku temu: čak i najevropskiji od svih zločina – fašizam i holokaust – povezuje se sa antievropskim tendencijama, dakle sa „Balkanom“.

U drugom primeru, opozicioni glasovi ukazuju na protivrečnu prirodu Tuđmanove jugoparanoje i balkanoparanoje u praksi. Dok je s jedne strane ulagao veliki trud da spreči pristupanje Hrvatske ma kom vidu regionalne saradnje, HDZ je istovremeno pregovarao o uspostavljanju „specijalnih odnosa“ sa svojim kolegama u hrvatskom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini (*Novi list* 6.11.1997). Rečima Jelene Lovrić: „Ako hrvatski predsjednik smatra potrebnim da se Hrvatska od obnavljanja balkanskih poveznica osigura i Ustavom, kako to da istodobno hrabro maršira u one odnose koji Hrvatsku vode ravno na Balkan?“ (Lovrić 1997: 2).

U ovakvim opozicionim diskursima javlja se jedna varijacija na orijentalističku temu. Da, Srbi se sagledavaju kao „Balkanci“, da, Hrvatska je deo „Evrope“, ali „balkanska“ politika HDZ-a je kriva što sprečava Hrvate da oslobode svoje istinsko evropsko „ja“. Kao i u Srbiji, moramo uzeti u obzir da su gotovo sve političke stranke i društvenopolitičke organizacije – i režimske i opozicione – zvanično tvrdile da su „za Evropu“.

Negativno definisanje spram stereotipa o Balkanu bila je jedna od dominantnih diskurzivnih praksi u Hrvatskoj, kroz sistematsko čišćenje javne sfere od svega što se opaža kao „balkansko“ i kroz snažan pritisak da se isti pristup proširi i na privatni prostor i pojedinačne biografije. Takvi zahvati sigurno nisu bili ograničeni na partijsku politiku i državne odluke. „Balkan“ se povezivao sa bivšom Jugoslavijom, sa Srbijom, ili naprosto sa bilo čime što je bilo ne-„evropsko“, ne-„zapadno“, ne-moderno, ne-urbano, ili jednostavno nepoželjno. Gotovo suviše etnografski savršeno da bi bilo istinito, glavni zagrebački bioskop „Balkan“ preimenovan je u „Evropu“ – a ta promena imena znakovita je za mnogo zamašniji *face-lifting* kojem je grad podvrgnut posle 1990. godine. Svaki je kafić nudio *espresso* i *capuccino*, a tursku kafu, koju većina ljudi pije kod kuće, postalo je teško dobiti na javnom mestu. Burgeri i pice su sa glavnih ulica sve više istiskivali burek, ćevape i druge primerke „balkanske“ hrane. Na jednom festivalu koji se u gradu održavao tokom mog boravka, ovi su bili čak i zvanično zabranjeni. Narodnjaci,

ta vrhunski balkanska muzika, bili su prognani sa radija i iz prodavnica ploča, a TV serije i filmovi iz bivše Jugoslavije nisu se mogli prikazivati. Mesecima pošto sam stigao iz Beograda, prijatelji mojih cimera su me u šali nazivali „balkanskim špijunom“, po čuvenom klasiku jugoslovenskog filma.

3.4. Zagrebački antinacionalistički diskursi o „Balkanu“ / „Evropi“

Kao i nacionalistički diskursi kojima se protivio, zagrebački antinacionalizam je u velikoj meri bio strukturisan oko alternativnih varijacija orijentalizma. Naročito su etabliranije disidentske priče bile sklone da svoje alternativne oblike identifikacije artikulišu usvajajući diskurs o „Balkanu“ kao Drugom. Po njihovom viđenju, jugoslovenski komunistički autoritarizam jeste bio „balkanski“, ali bi uz to pomenuli i neke, po njihovom mišljenju, pozitivne elemente jugoslovenskog sistema. Kao i kod beogradskog antinacionalizma, ovo alternativno tumačenje prošlosti oblikovalo se naročito u kontrastu prema ratnohušakačkom, ksenofobičnom i isključivom režimu s kojim su se suočavali. Ali, čak i kada je nekadašnja multikulturalnost povoljno prolazila u poređenju sa sadašnjim nacionalizmom, termin „Balkan“ je često korišćen da se označe tamnije strane jugoslovenske epohe: glupost, primitivizam, nasilje i „nekultura“ – ukratko, „seljačkost“.

Kao i u slučaju opozicionih nacionalista, opseg „Balkana“ je proširen da uključi HDZ-ovsku državu, predsednika, korupciju i mito, hercegovačke tvrdolinijaše i tome slično. Međutim, uza sve to, ove disidentske priče su kao krajnji izraz „Balkana“ isticale nacionalizam i ksenofobiju. Preplićući se sa diskursima o urbanom i ruralnom, ovo je opet vezivano za primitivizam, nasilje, patrijarhalnost i neobrazovanost. Svakodnevni život aktera antinacionalističkih diskursa obilovao je naznakama repliciranja režimskog balkanizma, s dodatkom još jednog sloja – definisanja nacionalizma kao „balkanskog“. Na primer, urbana, pomodna, opoziciona stanica *Radio 101* naprosto je uživala u pravljenju viceva i fazona na tu temu. Borci za ljudska prava, aktivisti NVO i nezavisni novinari izražavali su svojim načinom odevanja opštu zagrebačku sklonost ka urbanom šiku, a muzički ukusi su im bili bezrezervno zapadnjački.

Na taj način, mnoge antinacionalističke priče suprotstavljale su se dominantnom nacionalizmu uz pomoć varijacija na orijentalističku temu, koja je ležala u samom središtu diskursa koji su nastojali da obore. Naravno, različite diskurzivne prakse nosile su različita značenja. Recimo, iako je „Balkan“ značajno figurirao u objašnjava-
nju nacionalizma (i stoga bio nešto što treba izbegavati), u ovim krugovima je bilo mnogo manje otpora saradnji u regionalnom, transnacionalnom okviru, koji je ponekad čak nazivan „Balkanom“. Međutim, svojim radom u balkanskim komitetima, regionalnim ograncima međunarodnih organizacija i grupama predstavnika zemalja iz bivše Jugoslavije oni su stvorili mreže poznanstava sa pojedincima iz Srbije i Bosne koji su bili nesumnjivo ne-„Balkanci“ i s kojima su delili isti pro-„evropski“ stav. Jer, „Evropa“ je, ponovo, bila krajnji pozitivni pol – alternativa koju nije potrebno objašnjavati. U sledećem obrtu ovog ringišpila redefinisavanja, vladajući nacionalizam je antinacionalističke disidente optuživao za najsmrtniji od svih smrtnih grehova u Hrvatskoj: za *jugonostalgiju*. Ironiji, izgleda, nema kraja, jer je u dominantnim nacionalističkim diskursima Jugoslavija, naravno, poistovećivana sa „Balkanom“.

4. Europa, Europa

4.1. Vitlejemska zvezda – ali, ko je dete?

Sledeći Carrier (1995: 3) želim da izbegnem zamku orijentalizma u ogledalu i odolim iskušenju pojednostavljene, esencijalizovane slike „Zapada“. U post-jugoslovenskom prostoru ljudi jesu često pominjali „Zapad“, ali predstave o „zapadnjaštvu“ mnogo su češće označavane terminom „Evropa“. O tom drugom polu orijentalističkog dualizma mnogo se manje raspravljalo, kao da svi znaju o čemu je reč. „Evropa“ je obično povezivana sa svojstvima kao što su racionalno, zapadno, moderno, organizovano, urbano, razvijeno, demokratsko, obrazovano, miroljubivo, individualističko, civilizovano, tolerantno itd. Često su se pominjali „svetski standardi“ ili „razvijene zapadne demokratije“. Kao što smo videli poredeći upotrebu termina „Evropa“ u nacionalističkim i antinacionalističkim diskursima, i ovaj je termin (više implicitno) bio predmet sporenja i poprimao je različita značenja u različitim trenucima. U disident-

skim, antinacionalističkim diskursima „Evropa“ je bila središnji pojam i vladala je široka saglasnost oko njenog statusa metafore za politički i civilizacijski ideal. Kao i u slučaju pojma „Balkana“, na delu je bilo razdvajanje kulture od geografskog mesta: „Evropa“ je bila kulturni konstrukt koji je asociirao na brojna poželjna svojstva, večna vitlejemska zvezda koja osvetljava put ka štali dobrog Hvota.

Naravno, ne može se reći da nije uspostavljena nikakva veza sa stvarnim geopolitičkim kontekstom. „Evropa“ je često značila Zapadnu Evropu, ili EU, koja kao mesto svakako igra važnu ulogu, budući da mnogi post-Jugosloveni tamo žive i rade kao gastarbajteri. To je dovelo do brojnih napetosti i protivrečja: „Evropa“ je bila duboko prožeta atributima kao što su Razum i Organizacija, ali se istovremeno smatralo da se stvarne evropske vlade ponašaju sasvim nerazumno prema *našoj* naciji. I u Srbiji i u Hrvatskoj bio je veoma primetan nacionalistički diskurs razočaranja: evropski vođi, po njima, favorizuju nacionalnog Drugog, ignorišući neporecivu činjenicu da je „naša“ nacija kroz istoriju dala neizmeran doprinos istoj toj „Evropi“ i time bez ikakve sumnje zaslužila svoje mesto u njoj (Jansen 2000: 300).

„Evropa“ je upotrebljavana i ironično. To je bilo posebno jasno u diskurzivnoj ničijoj zemlji humora i ruganja između Srbije i Hrvatske. Prvo treba reći da je najveći broj Srba spreman da prizna da je Hrvatska „evropskija“ od Srbije, objašnjavajući to razlikama u povesti tuđinske vladavine i fizičkom udaljenošću. Međutim, odmah posle tog priznanja nastupa nemilosrdno ismevanje tog njihovog evropejstva. Vicevi su prikazivali Zagrepčane kao kukavne „štrebere“ koji se iz petnih žila upinju da budu veći Evropljani od Evrope. O Zagrebu se govorilo kao o snobovskoj provincijskoj rupi koja nikad nije uspela da prevaziđe svoje precenjeno malograđansko habzburško nasleđe. Pričati takve viceve o Hrvatskoj, naročito o njenoj prestonici, bilo je u Srbiji (u doba mog studijskog boravka, baš kao i *pre*) vrlo raširen hobi.

Kao primer izrugivanja tog navodnog snobizma pomenuću priču koju su mi ispričali neki beogradski prijatelji. Kada je, krajem osamdesetih, McDonalds otvorio svoj prvi restoran u Jugoslaviji, Zagrepčanima nije bilo drago što je za to odabran Beograd. Zagrepčani su, navodno, smatrali da bi McDonalds trebalo da se otvori prvo u njihovom gradu, a obrazloženje je sledilo orijentalistič-

ku logiku: „Zagreb je mnogo evropskiji grad, i zato ima pravo na McDonalds pre ‘balkanskog’ Beograda“. Malo potom, znak pored autoputa u hrvatskoj prestonici ažuriran je tako da se podsmehne skučenom evropejstvu Zagreba: umesto „Beograd 400 km“ sada je pisalo „McDonalds 400 km“. Znak nisam video, i ako ga je bilo, ne znam kako su Zagrepčani na njega reagovali.⁴ Za mene je ovde važno kako se ova epizoda uklapa u orijentalizam. Osim toga, ona ukazuje na jedan paradoks pri korišćenju termina „Evropa“: McDonalds, očito, nije evropska firma. Dosad bi trebalo da je jasno da nije ni „Evropa“ u post-jugoslovenskom balkanizmu. „Evropa“ je uvek bila nešto drugo.

4.2. Naučićemo mi Evropu evropejstvu: takmičenje za najvećeg Evropljanina

Želim ukratko da osvetlim debatu o „Evropi“ između dve grupe ljudi u Hrvatskoj tokom devedesetih. Uz krajnje pojednostavlji- vanje, mogli bismo reći da su, u odnosu prema „Evropi“, u Hrvatskoj postojale dve velike struje nacionalističkih intelektualaca. Jedna grupa se sastojala od eksplicitno „zapadnjački“ ili „evropski“ orijen- tisanih ljudi koji su uspešno stvaranje hrvatske nacionalne države smatrali završenim poslom, posle kojeg je na redu preobražaj zemlje u liberalnu demokratiju. Drugi su bili takozvani „državotvorni“ konzervativci, otvoreni desničari iz „moralne većine“ (Salecl 1994: 20-37), čiji su argumenti bili žestoko nacionalistički. Obe grupe sa- stojale su se od intelektualaca koji su zauzimali određene segmente javnosti. Važno je, međutim, da je ova druga grupa bila tokom deve- desetih mnogo uticajnija, jer su njeni pripadnici često bili veoma bli- ski centrima moći (i obično članovi HDZ-a).

Zanimljivo, obe grupe su pridavale „Evropi“ izuzetno veliki značaj i obe su naglašavale evropejstvo Hrvatske nasuprot ne-hrvat- skom „Balkanu“. Obe su smatrale da Hrvatska nailazi na nerazume- vanje u međunarodnoj zajednici i da je nepravedno okrivljuju za grehove „balkanskih“ Drugih. No, dok su „liberalno-demokratski“ nacionalisti tvrdili da bi Evropu trebalo ubediti u ne-balkanski

---

⁴ Može se pretpostaviti da su znak „ažurirali“ navijači beogradskih fudbalskih klubova prilikom neke od svojih „prijateljskih poseta“ Zagrebu. – Prim. prev.

identitet Hrvatske daljim razvojem zapadnoevropskog tipa demokratije, „konzervativci“ su mnogo češće potezali moralna pitanja, hrišćanstvo, a naročito katoličanstvo. Predstavnici hrvatske tvrde desnice smatrali su da njihova nacija uopšte nema šta da nauči od „Zapada“, a sukob su predstavljali u kategorijama uopštenog diskursa o „civilizaciji“ nasuprot „varvarstvu“.

Već smo uočili da mnogi post-Jugosloveni, na razne načine, vide sebe kao pomalo „nesavršene“ Evropljane (Herzfeld 1995: 219), ali u slučaju hrvatske konzervativne desnice imamo primer drastičnog preokretanja takvog diskursa. Naročito posle post-jugoslovenskih ratova, u kojima, po njihovom mišljenju, Zapad nije pomogao svom, po pretpostavci, prirodnom savezniku – Hrvatskoj – treba preduzeti odlučnije mere. Hrvatskoj, tvrdili su oni, nije potrebna Evropa, već je Evropi potrebna njena najevropskija nacija (Buden 1996: 184-185). Ima štošta da se nauči iz hrvatskog primera junačke oslobodilačke borbe, moralne čistote, nacionalnog ponosa, pobožnosti itd. Sličnom argumentacijom kao njen srpski parnjak, nacionalistička desnica je tvrdila da su se Hrvati već dovoljno dugo žrtvovali za „Evropu“ i da je došlo vreme da se to naplati. Neki su čak – opet kao u Srbiji – tvrdili da je demokratija u njihovoj zemlji postojala pre nego što je uvedena u Zapadnoj Evropi (Lovrić 1998). Hrvatska je Evropa u čistom vidu – Evropa kakva treba da bude – i stoga daleko ispred civilizacijskog dometa sadašnje EU, koju more dekadencija, sekularizacija, rokenrol, droge i, naravno, multikulturno mešanje. „Sve u svemu Hrvatska je evropskija od mnogih drugih zapadnoevropskih zemalja, sa njihovim multikulturnim Ali Babama i mirisom šiš-kebaba“ (Sunić 1998: 47).

5. Delimično izokrenuti orijentalizam: „balkanski“ protvdiskursi

Moje izlaganje se dosad bavilo pitanjem kako je orijentalizam ljudima sa različitim vrednostima i mišljenjima, iz različitih perspektiva, u različitim kontekstima, i u Beogradu i u Zagrebu, omogućavao da artikulišu diskurzivne prakse identifikacije. Zato smo se stalno susretali sa time da se „Balkan“ postulira kao negativni Drugi, a „Evropa“, s druge strane, uvek evocira pozitivni pol istog diskursa. Naravno, kroz međusobno sukobljene prakse značenja tih pojmova

neprestano su se osporavala i prevrednovala, ali konačni moralni sud ostajao je neupitan. No, da li je moguće da nije bilo alternativnih gledišta? Zar nije bilo primera da se ljudi prepuštaju, Herzfeldovim rečima rečeno, „praktičnom orijentalizmu“, koji oscilira između onoga što je „pogrešno“, ali blisko, i onoga što je „ispravno“, ali nam izaziva nelagodu (1995: 220, 1996: 96)?

Da, bilo ih je, i ovaj odeljak je posvećen slučajevima gde su ljudi posezali za orijentalizmom na alternativne načine. Razmatram i mogućnost da se „balkanska“ tema upregne u manje-više subverzivne pokušaje da se destabilizuje diskurs koji „Evropu“ veliča kao ideal. Postoje jasne naznake da je u više post-jugoslovenskih zemalja „Balkan“, koliko god povlačio neodobravanje i odbacivanje u korist „približavanja Evropi“, istovremeno činio jednu dvosmislenu podzemnu struju (Bakić-Hayden & Hayden 1992: 13; van de Port 1994, 1996, 1999).

5.1. „Balkan“ kao univerzalni ključ

Prvi primer korišćenja teme „Balkana“ u delimično izokrenutom značenju nalazimo u njenoj uobičajenoj funkciji odgovora-prečice. U mnogim objašnjenjima, „balkanski“ činilac je figurirao kao univerzalni ključ, ključ koji odgovara brojnim različitim i potencijalno opasnim vratima. Iznad svega, upotrebljavan je da se ta vrata *zatvore* a ne otvore, čime se izbegavalo suočavanje s onim što se iza njih krije. „Balkan“ kao univerzalni ključ bio je mnogo manje uočljiv u Zagrebu, budući da su tim terminom prvenstveno označavani Srbi, ali je ipak bio prisutan. Tako je na pitanje novinara kolika je prosečna plata u Hrvatskoj jedan funkcioner HDZ-a kratko odgovorio: „To je balkansko pitanje. Nigdje u kulturnom svijetu se ljudi ne pitaju koliko im je plaća i koliki im je prosjek plaće“ (*Slobodna Dalmacija* 11.7.1998).

Češće se, međutim, događalo u svakodnevnim razgovorima, i u Beogradu i u Zagrebu, da se „Balkan“ ubaci u konverzaciju da bi se stranci isključili iz rasprave, a još više iz donošenja suda o zbivanjima u post-jugoslovenskim državama (van de Port 1999). Polaganjem prava na osoben identitet, različit od „Evrope“, „normalni“ standardi su automatski stavljani van snage i stoga se smatralo da nikakva dalja objašnjenja nisu potrebna: „To je Balkan, ne razumeš ti

to“. Isti argument je korišćen da se neki događaj ili ponašanje objasni bez spuštanja na individualni nivo („na kraju krajeva, svi smo mi Balkanci“). Ova je tehnika najčešće primenjivana u razgovorima na temu iracionalnosti i stava prema radu; ona je takođe omogućavala da se o događajima priča bez analiziranja. „Ovde je oduvek tako“, govorili su mi, „naši ljudi su takvi“. Na taj način se izražavao veoma rasprostranjeni cinizam u pogledu ratova i u pogledu celokupne post-jugoslovenske situacije. U brojnim prilikama slušao sam kako ljudi temeljno prekraju istoriju, objašnjavajući mi da su Srbi i Hrvati *oduvek* ratovali među sobom, čime su učvršćivali zapadnu predrasudu o ovom regionu kao evropskom buretu baruta.

Na taj način „balkanski“ element je pomagao da se otklone pitanja krivice i odgovornosti, što je u antinacionalističkim pristupima izazivalo mnogo teskobe. Za većinu, međutim, stvari nisu bile tako jednostavne. Napetost između „evropskog“ identiteta i „balkanske“ slike o sebi preovlađivala je još u bivšoj Jugoslaviji. Auto-stereotipiziranje je bilo uobičajeno, a orijentalizam je sadržavao spoj koji Herzfeld naziva „skrušenim samoprepoznavanjem, punim nelagode“, koje se ne izražava samo individualno nego i kao „kolektivna reprezentacija intimnosti“ (Herzfeld 1996: 6). Složio bih se sa Herzfeldom da nacionalna nelagoda može postati ironična osnova intimnosti i privrženosti, drugarstvo manjkavih, u privatnom prostoru nacionalne kulture. (Herzfeld 1996: 28)

Većina građana Jugoslavije se, s jedne strane, veoma trudila da istakne razlike između sebe, kao moderne zemlje, i istočnog bloka. Istovremeno su, međutim, imali percepciju da Jugoslavija u stvari ne pripada istinski „Evropi“ (Herzfeld 1996: 89-108). Čini se da zajednička nit u ovom polju suprotstavljenih obrazaca identifikacije leži upravo u dvosmislenosti, u sveprisutnim napetostima. Evo kako je Nataša, naučna radnica iz Beograda, objašnjavala zašto joj se dopadaju filmovi određenog reditelja. Napravila je kontrast između njega i Kusturice:

– Ovaj nas bar ne prikazuje kao budale, kao divlje Cigane, kao što radi Kusturica. Kusturica daje Zapadu ono što traži. Zapad hoće da nas vidi kao divlje, sumanute Balkance.

Zanimljivo je da sam manje od sata pre toga gledao tu istu Natašu kako peva, igra i zabavlja se na nekoj proslavi. Svirala je živa

muzika, a repertoar se sastojao od narodnih pesama iz cele bivše Jugoslavije, uključujući mnoge ciganske melodije; u ovom slučaju svi-rači nisu bili Cigani, mada je to uobičajeno za takve prilike. Mnogi su mi u Srbiji govorili da njihov narod, za razliku od mnogih zapadnoevropskih naroda, uopšte nije rasistički. Ovaj pomalo neobičan iskaz – ako imamo u vidu nacionalističke okrutnosti – često je potkrepljivan ulogom Cigana u njihovom društvu. Nigde Cigani nisu tako dobrodošli, govorili su mi, i nigde nisu tako prihvaćeni kao sastavni deo jedne zemlje kao što je to slučaj u Srbiji.

5.2. *Orijentalizam i „balkanski“ protivdiskursi u Beogradu*

U Beogradu, „balkanski“ protivdiskursi su bili očigledno prisutni, i počeli su da izbijaju u prvi plan tokom vazдушnih udara NATO-a 1999. godine. Prizivali su sliku Srba kao buntovnika, žrtava, onih koji uvek izvuku deblji kraj (Jansen 2000). „Balkan“ se tu odnosio na tradiciju prkošenja svakoj dominaciji spolja. Ova se ideja negovala u svim vidovima srpskog nacionalizma i predstavljala je bitnu sastavnicu nacionalističke identifikacije u mnogim slojevima srpskog društva. Međunarodne sankcije protiv SR Jugoslavije i rasprostranjeno uverenje da je čitav svet protiv Srba samo su ojačali ovu samopercepciju „prkosnih Balkanaca“. Teško da bi se mogao naći precizniji izražaj ovoga stava od komentara koji sam čuo od mnogih ljudi u Srbiji, u kojem se psovka svojstvena većem delu prostora bivše Jugoslavije prilagođavala novim okolnostima: „Jebemo im majku međunarodnu“. Davanje sebi oduška kroz ovakvu reakciju izražavalo je i osećaj relativne bespomoćnosti u sadašnjem trenutku, ali i prkošenje svakom nametnutom autoritetu, koje je po pretpostavci karakterično za Srbe. A šta je „balkanskije“ od toga?

To se izražavalo i kroz različit odnos srpskih i hrvatskih nacionalista prema strahotnom nasilju tokom rata. U srpskim nacionalističkim diskursima, nasilje, krv i ratništvo često su bili glorifikovani (Velikić 1992: 18). Na primer, Milošević se 1991. godine u jednom obraćanju masi poslužio raširenom predstavom o Srbima kao lenjim Balkancima i dodao: „Ako ne znamo da radimo, bar znamo da se bijemo“ (Silber & Little 1995: 129). Iz ove slike o sebi izvlačena je neka buntovnička satisfakcija, iako se istovremeno tvrdilo da se Srbi mogu pohvaliti istorijom civilizacije koja zasenjuje sve druge naro-

de. U Hrvatskoj, situacija je bila drugačija: nacionalisti su tamo Hestoko poricali umešanost Hrvata u bilo koju vrstu „varvarskog“ nasilja. Nasilje spada u Balkan, tvrdili su oni; a taj stav je bio uklopljen u snažno moralistički pro-evropski civilizacijski diskurs.

Ipak, čak i u Srbiji, to „balkansko“ samooznačavanje nosilo je jaku dvosmislenost: iako su ga u nekim kontekstima uzdizali, češće se činilo da ljudi prema njemu imaju otpor, bar u prisustvu stranca kao što sam ja. Kad sam stigao u Srbiju, mnogi ljudi, Srbi, smatrali su svojom dužnošću da me obaveste o veoma rđavom mentalitetu „Srba“. Komentarišući scenario društvenoekonomске katastrofe koji je bio na delu, Stevo, student iz Beograda, prilikom jednog od naših brojnih kafenisanja cinično je primetio:

– Mi Srbi smo drugačiji od Hrvata i Slovenaca. Dugo smo živeli pod Turcima – zato imamo mnogo više turskog nego oni. Mi u sebi imamo *mnogo* turskog, prijatelju. [*samonipodaštavajući smeh*] Sto-posto turskog!

„Turskost“ Srba je pominjana i kad je trebalo objasniti navodno loš odnos prema radu, koji se često priznavao. „Ne možeš od Turaka napraviti Nemce“, govorili su mi (Magid 1991: 337). Međutim, samo nekoliko dana posle Stevinog komentara doživio sam živo podsećanje na njegov dvosmisleni status. Razgledao sam Sabornu crkvu, kad mi je priskočio jedan meni nepoznat mlad čovek, koji je opazio da sam stranac, i rekao, na engleskom:

– Vidiš li ti ovo, čoveče? Otvori oči, pa ćeš shvatiti da mi Srbi imamo *kulturu*. Da nismo onakvi varvari kao što kažu na CNN-u.

U svemu je najzanimljivije to što su ova dva iskaza lako mogla poteći od iste osobe. Kasnije, kad je moj terenski rad već bio odmakao, otkrio sam da među mnogim Beograđanima – zasigurno ne samo u antinacionalističkim naracijama – postoji priča, rezervisana samo za određene prilike, koja duboko protivslovi dominantnom modernizacijskom diskursu urbanog/civilizovanog/obrazovanog (van de Port 1996, 1999). Ta podzemna struja je obično izbijala u šaljivom tonu, kao relativizacija drugih diskursa, ali čini se da je služila kao značajan dopunski način razumevanja i unošenja reda u situaciju. Ovaj diskurs je opisivao sredinu u kojoj žive kao neku vrstu *džungle*, kao opasnu, haotičnu, nasilnu, nepredvidljivu zemlju koju nastanjuju divlji ljudi. Priče u ovom stilu su često iskrsavale kada je

reč bila o nekim komunalnim pitanjima, kao što je gradski prevoz, ali ponekad i u odnosu na određene tradicije. Mnogi su mi, recimo, govorili, s osmehom, da Srbi trenutno obznanjaju svoju pravoslavnu pobožnost, ali da su kao vernici zapravo liberteri, čak antiautoritarni. Češće sam, međutim, slušao o tome da Srbi, za razliku od Hrvata i njihovog katoličanstva, misle svojom glavom, da ne vole da koračaju u stroju, čak ni u slučaju sopstvene nacionalne religije. I sam kosovski vladika Artemije tvrdio je da „nema naroda na svetu koji o svojoj veri zna manje od Srba“ (*Republika* 1.-31.8.1997: 2).

Teško da se u Beogradu moglo videti da se ljudi smeju slađe nego u prilikama kad su samonipodaštavajuće uživali u „balkanskim“ naracijama. Goran mi je, recimo, pričao da za vreme važnih fudbalskih utakmica autobusi, trolejbusi i tramvaji voze po drugačijem voznom redu, jer svi vozači hoće da gledaju utakmicu. U poluvremenu jure od početne do krajnje stanice da bi se smestili ispred sledećeg televizora za drugo poluvreme. Na drugom mestu sam detaljnije prikazao ulogu samonipodaštavajućeg humora u procesima identifikacije kod Srba, naročito u erupcijama otpora 1996-97. i 1999. godine (Jansen 2000, 2001).

Uz samoidentifikaciju po kojoj su Srbi divlji, strastveni, iracionalni, neodgovorni, pomalo opasni i ne mnogo ozbiljni ide i to da sebe doživljavaju kao tople, širokogruđe, gostoljubive – *dakle* simpatične. Tako su ovi protivdiskursi konstruisali srpski „balkanski“ identitet kao na neki način manje veštački, autentičniji, realniji od „evropejstva“ i, što je najvažnije, *otud* realniji od hrvatstva. U ranijim fazama post-jugoslovenskog sukoba, to je Srbe još više udaljilo od Slovenaca, koji su po stereotipu naj„evropskiji“ među bivšim Jugoslovenima: marljivi, štedljivi, organizovani, dosadni. Sve je to, naravno, sušta suprotnost stereotipnoj srpskoj samopercepciji: lenji (prevedeno u pozitivno: „promućurni“), skloni rasipništvu („davanju“), neorganizovani („opušteni“), uzbudljivi (na žurkama i u tučama). U nekoliko prilika kada sam, namerno ili nehotice, ispoljio iracionalnost, s odobravanjem mi je rečeno da je „Balkan“ uticao na mene.

Ipak, uprkos delimičnom oslanjanju na predstave o „Balkanu“ u raznim diskurzivnim praksama identifikacije u Srbiji, naišao sam na vrlo mali broj primera gde su balkanske teme korišćene kao *pozitivno* subverzivno oruđe u antinacionalističkim naracijama. Tačnije, protivdiskursi o „Balkanu“ su uglavnom bili odsutni iz nastoja-

nja da se destabilizuju tadašnji reHm i srpski nacionalizam. Dva su razloga za to, koji stoje u međusobnoj vezi: prvo, time bi se potencijalno protivrečilo pro-evropskom diskursu koji je igrao tako krupnu ulogu u kritikama nacionalizma i rata, a drugo, „Balkan“ je bio tek ograničen izvor municije, jer naprosto nije predstavljao naročito osejtljivo pitanje za srpski nacionalizam.

5.3. Orijentalizam i „balkanski“ protivdiskursi u Zagrebu

Videli smo kako se u Zagrebu dominantna nacionalistička diskurzivna praksa bavila sistematskim čišćenjem javnog prostora od svega što je opažano kao „Balkan“. Takođe se smatralo poželjnim obaviti sličnu čistku u privatnoj sferi. Najveći deo opozicionih diskursa sledio je sličan orijentalistički pravac, i bilo je malo naznaka da tu postoji neki ozbiljan ekvivalent „balkanskim“ protivdiskursima u Srbiji. Pokazalo se, međutim, da su neke „balkanske“ stvari jednostavno neodoljive za mnoge Zagrepčane, i u tom smislu jesam uočio mrežu dvosmislenih podzemnih struja i u Zagrebu. Mnogima u Hrvatskoj – uključujući, verujem, mnoge od onih koji su sebe identifikovali u skladu sa dominantnim nacionalističkim diskursom – „Balkan“ je pomalo *nedostajao*. To se delom može objasniti efektom „zabranjenog voća“: što su ekstremnije bile režimske anti-„balkanske“ tirade, to je iskušenje bilo veće.

Ovi „balkanski“ obrasci retko su se kad mogli videti golim okom. U javnosti, ljudi su pijuckali espresso i glasno objavljivali svoje evropske preferencije, ali u vlastitoj kuhinji većina se držala svoje turske kafe. Hrana koja se smatrala „balkanskom“, poput bureka ili ćevapa, i dalje se naširoko konzumirala, a jugoslovenske ili novije srpske ploče i video-kasete cirkulisale su ispod tezgija inače „nacionalno korektnih“ prodavnica. Iako su neki od tih proizvoda, naročito pojedini srpski filmovi, nosili poruke koje su eksplicitno podrivale hrvatsku nacionalističku *doxu*, sve te prakse ne treba nužno tumačiti kao znakove otpora. Često, posredi je naprosto bio kontinuitet: ljudi su nastavljali da žive svoj život i, naročito na svakodnevnom planu, nastavljali su, uprkos svemu, da rade ono što su radili *pre*.

Elementi „Balkana“ koji su uspevali da se provuku kroz mreže evropeizacije javljali su se naročito često u pop-kulturi. Rečit primer daje najpopularnija pesma i istoimeni album tokom mog boravka:

Apokalipso Darka Rundeka. Rundek je bio ikona YU-rock scene tokom osamdesetih, razdoblja koje za mnoge ljude, naročito one koji su sada u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama života, predstavlja „zlatne godine“. U martu 1998. bio sam na jednom njegovom koncertu, i publika se uglavnom sastojala od ove generacije. Većina prisutnih je zajedno s njim pevala sve pesme – i starije i novije. Rundek, eksplicitni kritičar nacionalizma, začinjavao je svoje pesme ciničnim crnim humorom i saopštavao masi svoje suptilno subverzivne poruke. Njegov singl *Apokalipso*, bestseller ploča u to vreme, uključivao je neporecive „balkanske“ elemente, što je za Zagreb bilo krajnje neobično. „Balkanski“ život je evociran i muzički, kroz ritmove, violine i trube, i tekstualno, kroz golicanje „balkanske“ uobrazilje slušalaca spominjanjem Cigana, znoja, alkohola i buke.

Godine 1998. bio sam na jednom pank festivalu u okolini Pule, na alternativnoj proslavi Prvog maja. Scena je bila veoma nalik na bilo koji drugi mali muzički festival: na sve strane improvizovani roštilji, deca koja se igraju, žongleri, glasna muzika i mnogo alkohola. Neobično je bilo samo prisustvo jednog benda iz Novog Sada. Jedan zagrebački panker je ovako komentarisao:

– Ti srpski hard core pank bendovi se mnogo bolje ufuraju u taj fazon, znaš, u tu energiju. Neki čak koriste trube. Mislim... super! Oni stvarno znaju naći tu pravu energiju. Mi u Hrvatskoj uvek hoćemo da budemo više evropski. I naravno, uvek završimo negde između: ni u Evropi ni na Balkanu. A oni prosto uzmu te stvari i rade! Mi uvek završimo sa prečišćenom verzijom. Uvek suviše fino. Nikad prava stvar.

Sledećeg dana sam ga ponovo sreo, i evo kako mi je opisao prethodnu noć:

– Svuda su bubnjali i bilo je na tone pića i svega. Plesali smo celu noć, razumeš, skroz smo poludeli. Nikad kraja. Buka! Čoveče, to je stvarno bio Balkan!

– Kad sam Ivanu, Srpkinju iz Zagreba, pitao šta za nju znači „Balkan“, prvo se nasmejala, i pogledala me kao da u mom pitanju ima neka kvaka. Onda je rekla:

– Za mene je Balkan... jedna velika zajebancija. Kad pomislím na Balkan, mislim na dobru hranu, *mnogo* hrane. Mislim na

mного pića, ludog plesa i takve stvari. To je za mene Balkan. To je super zabava. Jedan veliki vic. Nešto fenomenalno.

U nekim slučajevima, upravo zbog režimske paranoje prema „ne-evropskim“ elementima u zemlji, te evokacije „Balkana“ dobijale su eksplicitno subverzivnu ulogu. To je bila manjinska pojava, koja je postojala samo na alternativnim rubovima hrvatskog društva, kao što je recimo časopis *Arkzin* (Buden 1996: 21, 46-51, 148).

5.4. „Balkan“ i estetika distanciranja

Iz raznih razloga, pojam „Balkana“ je retko kad korišćen u eksplicitno subverzivne svrhe, kao antinacionalistički resurs. „Evropa“ je bila etiketa za sve što je poželjno, te koketiranju sa „Balkanom“ obično nije bilo mesta u antinacionalističkim naracijama, jednostavno zato što bi to bilo neusklađljivo sa kritičkim i građanskim stavom. Bilo je ljudi koji su u svoje antinacionalističke diskurse uključivali „Balkan“ na pozitivniji način: oni su hvalili njegovu raznolikost, njegovu interkulturnu mešavinu, njegovu šarolikost. Kod nekih, to je zaista bio odraz njihovih života, razapetih između dvosmislenosti „Balkana“ i „Evrope“. Tu se, rekao bih, uspostavio jedan odnos i ljubavi-i-mržnje koji se kolebao između topline, strasti i intenziteta „Balkana“ i racionalnosti, organizacije i mira „Evrope“ (kao što pokazuje van de Port 1996, 1999). No, nasuprot zaključcima kojima je sklon navedeni autor, ja ne smatram – nadam se da sam to dovoljno jasno iskazao – da je to nešto tipično za „Balkan“. Napetost između „Balkana“ i „Evrope“ nije deo nekog esencijalnog karaktera „balkanskih naroda“; naprotiv, ona u diskurzivnoj praksi obavlja najrazličitije funkcije, među kojima su neke očigledno sračunate i promišljene.

Naravno, slične napetosti postoje u mnogim drugim krajevima sveta, i nipošto ne želim da tvrdim kako se mogu javiti isključivo u ovde razmatranom modalitetu, kao „Balkan“ / „Evropa“. Na umu imam nešto drugo: palo mi je u oči da je kod onog malog broja ljudi, aktivnih antinacionalističkih disidenata, koji su izričito *imenovali* „Balkan“ dajući mu pozitivan predznak, u pozadini tog stava vrlo često ležao izrazit osećaj distance. Oni su najvećim delom bili urbani intelektualci koji su dosta proputovali; bezmalo niko od njih nije stvarno *živeo* u toj „balkanskoj“ dimenziji. Umesto toga, oni su

sračunato utkivali protivdiskurse o „Balkanu“ u kritiku nacionalizma i na taj način prisvajali nešto od njegove moći, ostajući istovremeno neokaljani njegovom negativnošću.

Mislim da je razumljivo što su ovu poziciju češće zauzimali post-Jugosloveni u egzilu i stranci (Ugrešić 1995: 166-196; Rasza 1997a, 1997b). U izvesnom smislu, lako je bilo njima (ili bi možda trebalo da kažem *nama*?!), da posegnu za pozitivnim „balkanskim“ elementima – nije bilo nikakvog rizika da će i sami biti u to uvučeni. Ironija nije ograničena isključivo na nosioce dominantnih položaja (Rapport 1999), ali se ipak često javlja kao luksuz onih koji mogu da se distanciraju po želji.

Ilustraciju ove napetosti dobio sam u leto 1997, kad sam odlučio da idem na sabor u Guči. Na ovoj manifestaciji, koja se održava svake godine, najbolji trubači iz cele Srbije okupljaju se na tri dana... pa, „Balkana“. Guča je čuvena po svojoj bučnoj i ludoj limenoj muzici, izdašno potpomognutoj masnom hranom i bujicom alkohola. Ona je takođe pružala priliku za godišnji izliv srpske nacionalističke euforije i pozornicu za neke od posledica ratne ekonomije, kao što su političari, ratni profiteri i mafijaši (čik pronađite razliku) koji su naočigled svih rasipali prava bogatstva na piće i muziku. Sve u svemu, činilo se, slaba vajda za nekog ko piše disertaciju o antinacionalizmu. Ali, tu je bilo još nešto: Guča je, pričali su mi, odličan provod. Jedan izvod iz mojih terenskih beleški smešta moj plan da odem u Guču u urbano-građanski kontekst.

Kad kažem da idem na festival u Guču neki ljudi reaguju vrlo negativno – kao što sam i očekivao. Ali šokira me žestina njihovih reakcija. Snežana je zvala da me pozove na žurku za vikend. Rekao sam da ne mogu jer idem u Guču. Vrisnula je: „Ne...! Ne ideš valjda na onaj sabor? To je nešto grozno!“, a potom: „Pa, dobro onda... lepo se provedi, iako sam sigurna da nećeš...“

Aleksandar je reagovao sa sličnom nevericom: „U Guču? Ozbiljno?“ Rekao sam da Guča zvuči kao odlična zabava. „Hm, pretpostavljam da mora biti zanimljivo za stranca“, skeptično je odgovorio, „i naravno, to je sjajan primer za antropologa. Egzotika. Moram da priznam da bih se ja teško odlučio na tako nešto...“

...

Poslednje veče pred Guču! Išao na piće sa Aleksandrom, Natašom, Tanjom i Markom. Oni su se stalno vraćali na temu mog

odlaska na sabor. Svi su se smejali, odmahujući glavom u neverici. Tanja mi je rekla da bi Šešelj bio srećan kad bi čuo da idem tamo; kaže da sam ja jedini pravi Srbin među njima. Opet naglašavaju da sam antropolog [inače su me obično nazivali sociologom]. Nije vredelo da ponavljam da idem zbog provoda – *uopšte* ne iz profesionalnih razloga – Aleksandar je tvrdio da mi je antropologija postala životna preokupacija. Kako bilo da bilo, *hoću* da idem. Jedva čekam.

Sve što sam čuo o Guči bilo je istina, i više od toga. Mogućnost koja se strancima ili drugim relativnim autsajderima pružala da nakratko urone u „balkanske“ fenomene, a da se ne kontaminiraju, dovela je do zanimljivog obrasca, kojim su po samorazumevanju urbani ljudi, koji su brižljivo negovali svoje moderno evropejstvo, dozvoljavali da „Balkan“ uđe u njihovu svakodnevicu. To je u ovim krugovima bilo dosta neobično, i u svemu tome presudnu ulogu igrao je proces filtriranja. Pošto bi se pretvorile u Drugo, u daleku, egzotičnu „balkansku“ kategoriju, neke stvari bi se onda upakovale u zapadno pakovanje i, da tako kažem, ponovo uvezle (osobeni slučaj Herzfeldovog „praktičnog okcidentalizma“, 1995: 22). Tako se dešavalo da ljudi iz urbane kulturne elite slušaju neke vrste muzike koje su bez sumnje smatrane „balkanskima“, kao što su makedonske narodne pesme ili ciganski napevi. Međutim, među takvim albumima koji bi prokrčili put do njihove dnevne sobe većina je bila proizvedena i distribuirana pod zapadnim „world music“ etiketama. Posledica su bile paradoksalne situacije da se ljudima određene vrste muzike gade ako ih čuju u svom komšiluku, ali ako ih preuzme, recimo, Peter Gabriel, i objavi pod nekom poznatom markom na Zapadu, oni bi ih ponovo uvezli kroz glavna vrata.

Ekstreman primer pruža Dora, Beogradanka, umetnica, isto kao njen muž, i po samorazumevanju urbana Evropljanka. Dora je dugo živela u Zapadnoj Evropi i sa oduševljenjem priča o tamošnjem multikulturalizmu. Kada sam stigao kod nje u posetu, pohvalila je moju „etničku“ košulju, za koju je smesta pogodila da je iz Gvatemale (iako nije imala pojma da sam je kupio u jednoj antverpenskoj prodavnici restlova, jer nije imala svu dugmad). U njenoj bogatoj kolekciji ploča bilo je dosta „world music“-a; iako su se mnogi od tih albuma mogli naći na kioscima s piratskim CD-ima u Beogradu po ceni od tri marke za komad, Dora je na svakom pažljivo ostavila nalepnicu sa cenom – u nekoj od zapadnoevropskih valuta. Dopustite

mi da taj paradoks jasno artikulišem: Dora je na svojoj polici sa CD-ima imala albume sa muzikom koju bi prezirala da je čuje na nekoj svadbi u južnoj Srbiji – što je, međutim, vrlo malo verovatno, jer ona na takvo mesto nikad ne bi ni otišla. Poenta nije u tome da su albumi bili tu, nego da su oni, preko svoje zapadne nalepnice, postali izraz upravo njenog evropejstva!

6. *Orijentalizam, blisko i tuđe*

6.1. *Tuđinac u nama*

U skladu sa Saidovim shvatanjem orijentalizma, jasno je da ovde posredi konstruisanje „balkanskog“ drugog koji omogućava negativno samodefinisanje. Kroz diskurs o „Balkanu“ / „Evropi“ koji, kao u Saidovoj knjizi, treba razumeti kao u osnovi moralni diskurs, konstruišu se i esencijalizuju dve pozicije. Situacija se, međutim, komplikuje ako uzmemo u obzir to da pozicija iz koje se orijentalistički diskurs objavljuje *nije* jednaka stvarnoj postojećoj „Evropi“. Svaki post-Jugosloven kojeg sam susreo shvatao je sebe velikim delom kao Evropljanina, i to važi i za one koji su sebe doživljavali ujedno i kao Balkance. Dakle, u slučaju post-jugoslovenskog orijentalizma „Evropa“ i „Balkan“ su neraskidivo prepleteni i prelivaju se jedno u drugo (v. Herzfeld 1985; 1995: 220).

Otud, dok su u nekim prilikama sebe izrazito konstruisali kao različite od „Balkana“, mnogi post-Jugosloveni osećali su se u izvesnoj, ne uvek istoj meri kao deo tog Drugog (Kristeva 1988: 11, 150-151, 268). Možda se zato što je Drugi bio više „unutra“ balkanizam ponekad iskazivao tako silovito i izričito, upravo zato što se *nije* moglo podrazumevati da govornik ne pripada „Balkanu“. Time se takođe delimično objašnjava zašto je bio najrazvijeniji u Hrvatskoj, a samo delimično u Srbiji, a i to uglavnom kao deo antinacionalističkih diskursa.

Ako je balkanski Drugi delimično bio smešten unutra, to nam takođe pomaže da razumemo zašto je „Evropa“ uvek konstruisana bar jednim delom izvan sopstvenog ja. I u Zagrebu i u Beogradu nailazio sam na situacije da se „Evropa“ locira istovremeno unutra i napolju. Jedan beogradski student je, na primer, prvo optužio Zapad, pa prema tome, pretpostavljam, i „mene“ – hteo-ne hteo najbližeg

predstavnik svega „zapadnog“ – da Srbima nameće balkanske stereotipe i ignorišu očitu istinu da su Srbi deo Evrope. Trenutak kasnije, pak, rekao je da će kupiti tu-i-tu knjigu sledeći put kad ode „u Evropu“. Ne samo da je „Evropa“ bila delom konstruisana unutra, a delom napolju, nego je često bila i „očišćena“. Kao što smo videli, nastala je idealizovana slika koja nije uvek podrazumevala pohvale konkretnim evropskim državama, za koje se često govorilo da su nepravedne i nerazumne – *nerazumne!* Kako ne-evropski! Očito, stvarno postojeća Evropa nije bila dorasla svojoj slici. Ovo, još jednom, stoji u vezi sa ranije pomenutom superiornošću koju mnogi post-Jugosloveni osećaju prema građanima bivših članica Varšavskog pakta. „Nas ne mogu da zalude reklamama da počnemo da obožavamo ‘Zapad‘, govorili su mi, „jer, za razliku od njih, mi znamo i oduvek smo znali šta je stvarno Evropa“. Međutim, u orijentalističkom diskursu, „Evropa“ je bila izjednačena sa nizom poželjnih društvenih svojstava i individualnih osobina i time izmeštena iz svoje planetarne lokacije i uvedena u svet metafora. „Evropa“ je tako postajala ona dimenzija sopstvenog ja, sopstvene zemlje, sopstvene kulture, čije je glavno obeležje različitost u odnosu na „Balkan“.

6.2. „Balkan“ i „Evropa“ s obe strane normalnosti

Nisam psihoanalitičar, i sigurno ne želim da iznosim bilo kakve tvrdnje o nečemu što bi bilo „postjugoslovenski mentalitet“.⁵ Samo želim da relativizujem neke od uvida do kojih smo dosad stigli. Uprkos onome što bi se možda dalo zaključiti iz dosadašnjeg izlaganja, većina ljudi u Srbiji i Hrvatskoj nije imala problem sa dualizmom „Balkan“ / „Evropa, a kamoli da se osećala njime opterećena. Za najveći broj njih, to je bilo nešto čega su svesni, jedan deo mesta i vremena u kojem žive, manje-više nevažan element njihove biografije. Dozvolite mi da ovo stavim u kontekst uz pomoć dva neobična obrasca.

Prvi se odnosi na ultranacionalističke diskurse, one koji su optirali *protiv* Evrope. Tu se glorifikovao militarizam, ratno junaštvo i tradicionalizam, sve unutar okvira nacionalne kulture. Obično je u

---

⁵ Kao ni *balkanski mentalitet*, kako ga opisuje Kitromilides u svojoj istorijskoj studiji zajedničkog balkanskog mentaliteta među pravoslavicima u evropskom delu Otomanskog carstva (Kitromilides 1996).

pitanju bila srpska nacionalna kultura, pošto su, kao što smo videli, ekstremni nacionalisti u Hrvatskoj težili da za sebe konstruišu poziciju većih Evropljana od Evrope. No, Vojislav Šešelj, recimo, postigao je svoje političke uspehe slavljenjem iracionalnosti i buntovničke Drugosti.⁶ Stalno je iznosio svoje velikosrpske pledoaje u raznim varijantama („Srbija i Nemačka će se opet graničiti“), prepuštao se ratnom huškanju najgore vrste („Vadićemo Hrvatima oči zardalim kašikama“) i uživao u podsmešljivom preziru prema Zapadu („Neće me odvesti u Hag, jer bih rasturio taj sud na komade“) (*Nedeljni telegraf* 14.7.1998). Mattijs van de Port je razvio ovu ponentu u svom provokativnom radu o „tvrdoglavoj drugosti“ (1996; 1999). „Da bi skrenuli pažnju na srpsku stvar“, piše on, „oni su morali da otelove *idée reçue* o Srbima kao nekultivisanim divljacima. Da bi bili priznati kao Evropljani, oni su morali da igraju ulogu varvara“ (1996: 35). To je ljudima poput Šešelja omogućilo da u svemu tome steknu i izvestan osećaj superiornosti: „Grubi balkanski varvarin razobličava Evropljanina kao izopačenog i izmoždenog slabića“ (van de Port 1996: 38; v. isto tako 1994: 308-316). Naravno, u očima mnogih drugih, naročito onih koji su radili na stvaranju antinacionalističkih alternativa, ti primeri su ovaploćivali upravo najgora „balkanska“ preterivanja.

Drugi neobični obrazac javio se među onim ljudima u post-jugoslovenskim državama koji su se eksplicitno uključivali u antinacionalizam, a da nisu replicirali moralni dualizam između „Balkana“ i „Evrope“. Umesto toga, oni su uočavali napetosti *unutar* „Evrope“, povezujući ih sa nizom potkultura otpora, kao što su potkulture mladih, zeleni pokret, mirovni pokret i feminizam – podzemnim strujama evropske modernosti. Svojim alternativnim stavom ovi ljudi su odbacivali konstitutivni dualizam „Evrope“/ „Balkana“ kao ekvivalent dualizma „dobro“ / „loše“. Konkretno, čini se da su dovodili u pitanje automatsko izjednačavanje „racionalizma“ sa „dobrim“, te su u njihovom iskustvu neki aspekti „iracionalnosti“, dakle „Balkana“, bili

---

⁶ Sličan ovome, ali sa neposrednijim odjekom „balkanskog“ protivdiskursa, bio je Arkanov intervju na BK TV u vezi sa njegovim mogućim izručenjem Haškom tribunalu. Na pitanje da li je ikada činio nasilje u Bosni, paravojni vođa o kojem je vladalo opšte mišljenje da je odgovoran za najgore ekscese etničkog čišćenja ustvrdio je da, ako je ikada ikoga udario, udario sopstvene vojnike, jer „teško je Srbina dovesti u red“ (*Republika* 16-30. 6. 1997: 2 – v. Jansen 2000a: 306).

sasvim u redu (muzika, zanos, emocionalnost, toplina...). Stoga, iako su donekle prihvatili asociranje „Evrope“ sa „racionalnim“ i „Balkana“ sa „iracionalnim“, to nije poprimalo vid moralnog suda u korist „Evrope“. Kritični prema modernističkim idejama Progresna i Razuma, oni su dovodili u pitanje i post-jugoslovensku „Evropu“ i stvarno postojeću Evropu. Zanimljivo je da su oni to činili uglavnom duž istih linija kao njihove potkulturne kolege u drugim evropskim zemljama, sa kojima su često bili u dodiru.

To su, dakle, dva primera koja destabilizuju ono što je možda dosad izronilo kao jedna suviše fiksirana slika. Međutim, iako eksplicitno politizovana i veoma prisutna u svakodnevnim konverzacijama, tema „Evropa“ / „Balkan“ takođe je prožimala mnoge prećutne aspekte post-jugoslovenskog života. Mnogi su, čini se, prema „Balkanu“ gajili nekakav nedovršeni, „volim/ne volim“ odnos. Želeli su da neguju „dobre strane“ (tu bi spomenuli gostoljubivost, toplinu, dobru zabavu, muziku) i da to prihvate kao deo sebe samih, ali ih je ujedno užasavala mržnja, nasilje, mačizam i tako dalje (Herzfeld 1995: 220; Žižek 1990: 55-56). Pogledajmo sledeći navod:

– Pa, ne znam, mnogi ovde kažu da nismo Balkanci. Ali kad bolje pogledam, sudeći po ponašanju, naročito poslednjih godina, mislim da jesmo! [*smeh*] Ne, stvarno, kad neko kaže „Balkan“, kao ideja – za mene to je neka tačka susreta civilizacija... Odavde je krenula grčka civilizacija, i makedonska... I sve je to nekako pomešano... i malo čudno. Pametni smo, ali emotivni, ili tako nekako. Mislim, nemam uopšte ništa protiv „Balkana“. Za mene to nije ništa ružno, ništa loše. Za mene to je nešto bogato, u smislu civilizacije. Ali onda, naravno, ponašanje... ti izlivi emocija i ratobornosti i... Ne znam. Meni nije ništa loše kad mi neko kaže da sam Balkanka. Mislim da je to nešto bogato, jedan bogati prostor sa bogatom istorijom. Zato mi ne smeta.

Tamara je Srпкиnja iz Zagreba – a biti Srbin u Zagrebu značilo je veliku verovatnoću da čovek dođe u sukob sa napetostima „Balkana“ / „Evrope“. Tamara je stalno pravila skokove, čas je isticala nasilje „tipično“ za „Balkance“, čas je hvalila „Balkan“ kao mesto koje vri od civilizacije i istorije – a onda bi odmah prešla na priču o ratovima. Na taj sam fenomen često nailazio: ljudi su napetost otelovljenu dualizmom „Evrope“ i „Balkana“ učinili delom sebe samih. Na taj

način, moja rasprava o orijentalizmu je u saglasju sa Herzfeldovom studijom o grčkoj „kulturnoj intimnosti“, koju on definiše kao: „Priznanje onih aspekata kulturnog identiteta koji su izvor nelagode u odnosu na okruženje, ali koji insajderima ipak pružaju utehu zajedničke društvenosti, bliskosti sa osnovom moći, koja u jednom trenutku može obezvlašćenima omogućiti izvesnu meru stvaralačkog nepoštovanja, a u sledećem trenutku ojačati efikasnost zastrašivanja“ (Herzfeld 1996: 3).

Dakle, određeni aspekti „Balkana“ bili su među insajderima prihvaćeni i negovani kao bliski i dragi, ali su u prisustvu autsajdera odlučno odbacivani. Sledeći Herzfelda, rekao bih da ovaj manevar, doduše, predstavlja pre kolektivno samoizrugivanje nego izraz kulturne otuđenosti, i mogao bi se protumačiti kao ironični otpor, ali je njegovo pozitivno, osnažujuće dejstvo ipak uvek ograničeno, jer on zapravo ne dovodi u pitanje podređeni položaj iz kojeg se preduzima (1996: 53-54, 157).

Dozvolite mi, napokon, da sve rečeno smestim u širi kontekst. Ovaj orijentalizam „Balkana“ i „Evrope“ ne bi se mogao razumeti izvan post-jugoslovenskog konteksta rata, nacionalizma, haosa i bede. Naravno, napetost između, recimo, racionalnosti i iracionalnosti nije isključivo postjugoslovenska stvar – moglo bi se tvrditi da većina ljudi mora s njome da se nosi u sopstvenom životu. Ovdje sam pokušao da analiziram kako su se mnogi post-Jugosloveni delimično oslanjali na diskurzivni dualizam između „Balkana“ i „Evrope“ kako bi se pozicionirali u odnosu na ovo pitanje. To ne znači da je takvo pozicioniranje neophodno, a kamoli univerzalno – u većini situacija ljudi naprosto nastavljaju da žive. Duboko sam uveren da se situacija u post-jugoslovenskim zemljama krajem devedesetih – uprkos onome što su mi govorili mnogi njihovi stanovnici – ne može objasniti jednostavnim pozivanjem na „Balkan“. Moraju, stoga, postojati neki drugi razlozi iz kojih je ta napetost na ovim prostorima postala tako važna. Moja je teza da su mnogi post-Jugosloveni, upravo zato da bi se izborili sa teškoćama, zato da bi nastavili da žive svoj život, osećali potrebu da se pozicioniraju spram ovih tema, koje su umnogome dominirale političkom scenom.

U situaciji kao što je post-jugoslovenska, gde parametre postavljaju rat, postsocijalistički kaos i nabujali nacionalizam, čini se da i nije bilo izbora. (Re)pozicioniranje je bilo nešto što se nije moglo

izbeći. Ako još tome dodamo koliko je orijentalizam bio prepleten sa nacionalnom identifikacijom, postaje jasno da je to bilo pitanje koje se samo od sebe nametalo, i u Beogradu i u Zagrebu. U mnogim drugim slučajevima, teme „Balkana“ i „Evrope“ su se jednostavno mogle potpuno ignorisati; ali na ovom konkretnom mestu, i u ovom konkretnom vremenu, one su postale pitanje prvoga reda.

Prevod sa engleskog rukopisa: *Ivana Spasić*

Literatura

Arkzin 86, 14. 03.1997, 2-3. 'Zadnja rupa na svirali'.

Bakić-Hayden M. 1995. 'Nesting orientalisms: the case of Former Yugoslavia' *Slavic Review* 54:4, 917-931. (Srpskohrvatski prevod: „Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, Beograd, br. XIV, 1998: 101-118.)

Bakić-Hayden M. & Hayden R.M. 1992. 'Orientalist variations on the theme "Balkans": symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics' *Slavic Review* 51:1, 1-15.

Buden B. 1996. *Barikade*. Zagreb: Bastard/Arkzin.

Carrier J.G. (ed) 1995. *Occidentalism: images of the West*. Oxford: Clarendon Press.

Chen Xiaomei 1996. *Occidentalism: a theory of counterdiscourse in post-Maoist China*. Oxford UP.

Dragišević-Šešić M. 1994. *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Đukić-Dojcinović V. 2000. 'Global and local identities' *iNtergraph: journal of dialogic anthropology* 1:2 [www.intergraphjournal.com].

Herzfeld M. 1985. *The poetics of manhood: contest and identity in a Cretan mountain village*. Princeton UP.

Herzfeld M. 1995. 'Hellenism and Occidentalism: the permutations of performance in Greek bourgeois identity' In: Carrier J. (ed) 1995. *Occidentalism*. Oxford: Clarendon Press.

Herzfeld M. 1996. *Cultural Intimacy: Social poetics in the nation-state*. London: Routledge.

Jansen S. 2000. 'Victims, rebels, underdogs: discursive practices of resistance in Serbian protest' *Critique of Anthropology* 20:3, 289-315.

Jansen S. 2001 'The Streets of Beograd: Urban Space and Protest Identities in Serbia' *Political Geography*, 20:1, 35-55.

- Kitromilides P. 1996. "Balkan mentality": history, legend, imagination' *Nations and Nationalism* 2:2, 163-191.
- Kristeva J. 1988. *Etrangers à nous-mêmes*. Paris: Gallimard.
- Lovrić J. 1997. 'Jugo-paranoia' *Novi List* 08/11/97, 2.
- Lovrić M. 1998. 'Synodos Horouathon' *Hrvatski književni list* 13 (32).
- Magid A. 1991. *Private lives / public surfaces: grassroots perspectives and legitimacy questions in Yugoslav socialism*. Boulder: Westview East European Monographs.
- Matić B. 1997. 'Seven year itch: male Transilvanije velikih Drakula' *Arkzin* 85, 28/02/97, 11.
- Nedeljni Telegraph* 24.07.1996. 'Šešelj: Ne puštaju me u Hag, jer bih rasturio Tribunal'.
- Norris D. 1999. *In the wake of the Balkan myth: questions of identity and modernity*. Basingstoke: MacMillan.
- Novi List* 04.11.1997. 'Tuđman: Balkanske državne veze i ustavom zabraniti' *Novi List* 06.11.1997. 'Suradnja u interesu osiguranja trajnog mira'
- Rapport N. 1999. 'Post-cultural anthropology: the ironicization of values in a world of movement' Paper presented at Special Seminar, Hull University, Department of Sociology and Anthropology, April 1999.
- Rasza M. 1997a. 'Balkan is beautiful' *Arkzin* 87, 28.03.1997, 18-19.
- Rasza M. 1997b. 'Crna (b)ruka na Filozofskom: Balkan is Beautiful Part II' *Arkzin* 2 (96/97), 9.10.1997, 24-25.
- Republika* 166, 16-30.06.1997, 2. Navedene Arkanove reči.
- Republika* 169-170, 01-31.08.1997, 2. Navedene reči vladike Artemija.
- Said E. 1985 (1978). *Orientalism*. Harmondsworth: Penguin. (Srpskohrvatski prevod: Edvard Said, *Orijentalizam*, prevela Drinka Gojković, Beograd : XX vek, 2000.)
- Salecl R. 1994. *The spoils of freedom: psychoanalysis and feminisim after the fall of socialism*. London: Routledge.
- Silber L. & Little A. 1995. *The death of Yugoslavia*. London: Penguin / BBC Books.
- Slobodna Dalmacija* 11/07/98. 'Primanja približiti – životu'.
- Sunić T. 1998. 'Cool reflections' *Matica* 3/98:47.
- Todorova M. 1994. 'The Balkans: from discovery to invention' *Slavic Review* 53:2, 453-482.
- Todorova M. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford (Srpskohrvatski prevod: *Imaginarni Balkan*, prev. Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd: XX vek, 1999.)

- van de Port M. 1994. *Het einde van de wereld: beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servie*. Amsterdam: Babylon / De Geus.
- van de Port M. 1996. 'Europe is een oud wijf, de Balkan een jonge hengst' *Filosofie Magazine* 5:4, 34-39.
- van de Port M. 1999. 'It takes a Serb to know a Serb: uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia' *Critique of Anthropology* 19:1, 7-30.
- Večernji List* 2.5.1998. Intervju sa dekanom Mostarskog sveučilišta.
- Velikić D. 1992. *Youtlantide*. Rennes: UBACS.
- Vidić-Rasmussen L. 1995. 'From source to commodity: newly-composed folk music of Yugoslavia' *Popular Music* 14:2, 241-256.
- Vukov-Čolić D. 1998. 'Presudna kušnja vratom' *Novi List* 10/04/98, 2.
- Žižek S. 1990. 'The Eastern Republics of Gilead' *New Left Review* 183, 50-62.

Stef Jansen

EVERYDAY ORIENTALISM:
EXPERIENCES OF 'BALKAN'/'EUROPE'
IN BEOGRAD AND ZAGREB

Summary

On the basis of intensive ethnographic fieldwork (December 1996 – September 1998) this article analyses a set of orientalist discursive practices in the post-Yugoslav context with special reference to the ways in which they related to nationalist and anti-nationalist discourses of identification. Using material from both Zagreb and Beograd it represents an attempt to go beyond theoretical, literary and geopolitical debates and dissects mundane post-Yugoslav discursive practices. Such everyday orientalism surrounded the two opposite notions of 'Balkan' and 'Europe' and added up to a process of negative self-definition.

This text conceptualizes 'Balkan' and 'Europe' as collectively sanctioned but contested cultural constructs which could be incorporated in this process. I argue that people essentialised those notions to a certain extent and that those essentialisms constrained practice and allowed strategic action, mainly through articulation with other dualisms, such as urban/rural and modern/traditional.

As a discourse of identification, orientalism produced some sense of fixity for post-Yugoslavs who articulated it into their understanding of the world around them and of themselves. For many, the notions of 'Balkan' and 'Europe' provided discursive material with which they could relate their personal narratives to the larger

stories of war and nationalism. In this sense, it helped constructing some continuity in these people's narratives of self—even if only paradoxically by emphasizing discontinuity in the surrounding events. Many post-Yugoslav narratives of self were shaped partly on the basis of certain compatibilities between people's everyday life experiences and possible variations on the orientalist theme.

Key words: orientalism, Balkan, Europe, Serbia, Croatia, identity, discursive practices, nationalism, antinationalism, everyday life.